

روسیه کومونیستلیگی، اونون قونشو دۆلتلری و نازیست آلمان حۆکۆمتی ایله ایلیشگیلری

Stalin und Ribbentrop nach Unterzeichnung des deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrages
Photographie: Heinrich Hoffmann
Moskau, 23. August 1939

ایشیق سۆنمز

ایچیندکیلر

- 5.....گیریش
- بولشویزم ایله انمپریالیزم آراسیندا یاشاماغا جان آتان قوزئی آذربایجان جمهوریتی و قافقاز لارداکی تاریخی گلیشمه لر.....6
- سیدحسن تقی زاده ایله محمد امین رسولزاده نین یازیشدیقلاری.....14
- روسیه بولشویکلری ایله انمپریالیست گوجلری جایناغیندا تورکیه نین یئر آلماسی و قافقاز لارداکی جمهوریتلرین گلجکلری.....16
- روسیه بولشویکلری ایله آلمان فاشیستلری نین ایستعمارچی و تاریخی آنلاشمالاری.....38
- روسیه کمونیستلری ایله آلمان ناسیونال سوسیالیست ایشچی پارتیسی حکومتلری نین دوستلوق ایلیشکیلری و ایکینجی دنیا ساواشینا گندن یول.....46
- روسیه بولشویکلری نین ایکینجی ایستعمارچیلوق و ایشغالچیلوق سیاستلری.....56
- روسیه بولشویک حاکیمیتی نین لهیستانا باسقینی.....57
- روسیه بولشویک حکومتی نین فینلاند تورپاقلارینی ایشغال ائتمک چالیشمالاری.....58
- بالتیک دۆلتلری نین روسیه بولشویکلری طرفیندن ایشغال ائدیلمه سی.....60
- قیزیل اوردونون مولداوینی ایشغال ائتمه سی و اونو رومانیادان قوپارماسی.....61
- سؤیئت روسیه سینین بالکانلاری ایشغال ائتمک سیاستی.....62
- روسیه و ژاپون حکومتلری نین طرفسیزلیک آنلاشماسی (ژاپونجا: nisso chūritsu
62..... (日ソ中立条約 = jouyaku
- 64.....قاینقلار
- 68.....آدلار

گىرىش

بو كىتابچادا 1918-1920 يىللىرى ئارىسىدا روسىيە ئىمپېراتورلۇغىدا باش ۋەزىرلىك ئىنقىلابىي سۈنۈچى ۋە نەتىجە سى ۋولاراق قافقاز جۇمھۇرىيەتلىرى، ۋە جۇمھۇرىيەت-دەن ئازىربايجان جۇمھۇرىيەتلىرى نىن مۇستەقىل ۋولماسىنا قارشى ئىرمنىلەرنى روسىيە ئىستېمارچىلىقىنا ۋسىلە ۋولدۇقلارنى، ئىلە جە دە ئازىربايجان جۇمھۇرىيەتلىرى نىن باشكىندى ۋولان باكى شەھرىنى ئىرمنىلەرنى ئىشغال ئىندىكلەرنى ۋە تۈركىيە-دەن ئىسلام قۇرتۇلۇش ۋوردۇسونون باكىنى ئىرمنى ئىشغالچىلىقىندەن خىلاص ئىتمەككە كۇمگىنە كۇتتىكلەرنى ۋە زامان ئاخىرىدا قافقاز جۇمھۇرىيەتلىرى بىر داھا روسىيە بۇلشۋىكلەرنى تۇرىندەن ئىشغالغا مەۋزۇ قالدۇقلارنى ۋوزرە بىلگى ۋە مەلۇمات ۋىرىلەر. بۇنلارنى يانى سىرا ئىسمانلى ئىمپېراتورلۇغىنا داغىلماسى ئىلە ئاندۇلو تۇرپاقلارنى نىن دا ئىمپېرىيالىست كۇچلەر تۇرىندەن ئىشغال ۋولۇنماسى ۋە تۈركىيە ساغىچى ۋە سۇلچۇ تىشكىلاتلارنى نىن ئىش بىرلىكى ئىلە خارىچى كۇچلەرنى ئاندۇلودان بۇشالدىلماسى ۋوزرە دە بىلگى ۋىرىلەر.

ۋوستە لىك ئالمان نازىستلەرنى ۋە فاشىستلەرنى نىن دۇنيانى بۇلمەك ۋوچۇن روسىيە كومۇنىستىلىقى ئىلە گىرىشىمدە بۇلۇناراق ۋە ئىلاشمالار خىياتا كىچىردىكلەرنى دە ئىمزا ۋە سىندىلەرنى ئىلە ۋورتايا قۇبۇلار. نەتىجە ئىتبارى ئىلە بالتىكلەرنى ۋە فىنلاندىيەنى كۇنئى بۇلۇمو بىللى ۋوزركلىك (خۇدۇمۇختارلىق) ئادى ئىتىندا روسىيە كومۇنىستىلىقى نىن تىركىب خىصە سى ۋولدۇغو ۋوزرە بىلگى ۋىرىلەر. بۇنلارنى يانى سىرا قىزىل ۋوردۇنون مۇلداۋىنى رۇمانىيادان قۇپارماسى، روسىيە قىزىل ۋوردۇسونون ژاپونون كۇرىل ئادالارىنى ئىشغال ئىتمە سى، ژاپون دۇلتى نىن ئامېرىكا بىرلەشمىش دۇلتلەرنە سالىدىرىغى ۋە ھىتلەرنى دە ئامېرىكا بىرلەشمىش دۇلتلەرنى تىددىد ئىتمە سى ئىلە ئامېرىكىنىن دا ئىككىنچى دۇنيا ساۋاشىنا جىل ۋولماسى ۋوزرە دە بىلگى ۋىرىلەر. بۇ مۇتلىلەر كىچمىش ئىللەر ياپىنلادىغىم مۇقالە لىر سايىلار. ھەر بىر مۇقالە نىن سۇنۇندا مۇقالە نىن يازىلدىغى تارىخ ۋىرىلمىشىدەر.

ئىشلىق سۇنۇمىز، 07.04.2022

بولشویزم ایله انمپئریالیزم آراسیندا یاشاماغا جان آتان قوزئی آذربایجان جمهوریتی و قافقازلاردکی تاریخی گلیشمه لر

آذربایجان تاریخی تورپاقلاری و میللی قونشولوغونداکی بؤیوک قونشولاری نین توقوشماسی و روسیه چارلیغی نین باسقیسینا معروض قالماسی ایله بؤلونمه لره اوغرامیشدیر. بو مسئله خالق آیدینلاری و دوشونورلری آراسیندا بیر درد اولاراق خالق باشسیز قالماسین دئییه مختلف گیریشیملرده بولونولموش. میرزا فتحعلی آخوندوف ایلك عثمانلی دۆلتینه رغبت گؤستره رک مسلمان دیللی اوچون اورتاق الیفبا تکیف ائتدیگینه باخمایاراق تاریخ دوشونجه سی یوخسوللوغو باخمیندان فارس دیل و مدینتی نین یئنیلگه سینه اوغرامیش. اونون دالی سیرا محمد امین رسولزاده زامان کئچیدی ایله سیاست مئیدانینا آتیلیمیش. محمد امین رسول زاده بوتون دونیا سیاستچیلری نین ترسینه اولاراق ایشلک و عملی سیاست اویقولاماغا چالیشاراق ایلك چارلیق علیهینه روسیه سوسیال دئموکراتلاری ایله ایش بیرلیگی ائتمیش، چارلیق باسقیسینا معروض قالارکن ایران ممالیکی محروسه سینه سونرا چارلیق تضییقی سونوجو اولاراق عثمانلی انمپئراتورلوغونا قاچمالی اولموش. سونرا چارلیق حؤکومتی مخالفلرینی باغیشلادیقدان سونرا باکیا دؤنه رک مساوات پارتیسینى قورموش. 1917-ینجی ایل اکتیابر دئویریمی سونوجوندا روسیه چارلیغی یئنیلگه یه اوغرارکن قیزیل اوردو آدی آلتیندا یئرلی بولشویک و اثرمنی داشناکلاری محللی حاکیمیتی اله کئچیرمیشلر. محللی بولشویکلر اؤزلینه آیاق یئری اچماق اوچون باکی شهرینی ایشغال ائتدیکلریندن سونرا آذربایجانلی مساواتچیلاری سیاسی تضییقه معروض قویموشلار. آذربایجاندا خالق آراسیندا نفوذلارینی ایتیرمیش بولشویکلر اثرمنی داشناکسیون پارتیسی ایله ایش بیر بیرلیگینه باشلاپاراق میللی آذربایجانلیلاری اونلارا تابع اولماغا زورلاماغا باشلامیشلار. چوخ زامان کئچمه دن باکیداکى اثرمنیلر ایله روسلار ایش بیرلیگی ائده رک آذربایجانلیلار ایله اورادا بورادا چاتیشما باش وئرمیش. اثرمنی داشناقلاری بولشویکلر ایله ایش بیرلیگی ائتدیکن سونرا باکیدا دوروم داها دا آغیر اولماغا باشلامیش. اثرمنیلرین حیمایتی نی آلان بولشویکلر، مساواتچیلار و اونلارین طرفدارى اولان مسلمانلارا قانلی ساواش اچمیشلار¹. اوچ گون ساواش سونوجوندا مساوات پارتیسی یئنیله رک چوخلو آذربایجانلی جانلارینی ایتیرمیش. بولشویکلرین اثرمنی باشچی سی شامیانین آنلاتدیغینا گؤره 3.000 کؤنولو آذربایجانلی بو ساواشدا اؤلدورولموشلر². لئنزوسکی-ه گؤره بو ساواشدا 10.000 آذربایجانلی

¹ Tschebotarioff, G. P. Russia My Native Land, New York 1964, S. 10.

² Stepan Şaumyan, İzbranniye proizvedeniya, cild 2, Moskova 1958, s. 99.

اۆلموش³. روسیه کومونیست تاریخچیلری نین قلمی ایله دئییلرسه، بو ساواشا قاتیلانلار مساواتچی، داشناک، SD (سوسیالیست دئوریمچی)، منشویک (قارشى دئوریمچی گوجلر) دئییه تانیملانمیشلار. بئله لیکله ده بعضیلری نین بو ساواشی باکی ایشچی کسیمى و آذربایجان بورژوازیسینا نیسبت وئرمکلى تاریخین چؤبلوگونه آتیلیمیش اولار⁴. بولشویکلر بؤلگه ده اؤزلرینه آیاق یئری اچماق اوچون ائرمینلری دستکله یه رک اونلاری آذربایجانلیلار علیهینه سفربر ائتمکله بؤلگه ده باکی قیرقینی دئییه تاریخی جنایتین باش وئرمه سینه یول اچمیشلار. بو چاتیشما سونا اردیکدن سونرا بولشویکلر اکدیکلری محصولدان قازانچ گؤتورمگه باشلامیش.

بولشویکلرین الده ائدیکلری قازانچ: مسلمان دئییه آذربایجانلی نین فاجیعه لی بیچیمده قیریلماسی ایله بولشویکلر باشاریلی ساییلاراق ائرمینلرین روسیه یانچیلارینی قیزیل اوردو سیرالارینا یئرلشدیرمکله داها دا ائرمینلری بؤلگه ده آذربایجانلیلار علیه لرینه اللرینی اچیق قویموش و بونون آرخاسینجا بوتون مخالف قازئت و درگی لر آذربایجاندا باغلایلمیش⁵. تاریخچیلرین گؤروشونه گؤره قافقاز قیزیل اوردوسونون سایى 20.000 نفر اولموش و اونون باشچیلیغینا داشناکسیون پارتیسیندن ائرمینی اوتتیسوو (Avetisov) اورتاقلیق ائتمیش. قیزیل اوردونون یوزده 60 یوخسا 70-ی ائرمینلردن ایمیش⁶. بو آرادا قیزیل اوردونون قافقازلاردا باشاریلاری بیر یانا دوردسون عثمانلی اوردوسو دا آنادولودان خزر دنیزی نین قیراقلارینا ایلرلمگه باشلامیش. آذربایجانین باکی شهری و اطرافى قیزیل اوردو آدی آلتیندا بولشویک و ائرمینی داشناکلاری ایشغالینا کئچمه سینه باخمایاراق آذربایجان، گورجستان و ائرمینیستانین میللى سیاستچیلری بیر آرایا گله رک عثمانلی ایشغالیندا اولان گورجستانین باتوم شهرینده ترانس قافقاز جمهوریتی نى اعلان ائتمیشلر. یئنی اعلان ائدیلمیش ترانس قافقاز جمهوریتی عثمانلی اوردوسونون ایشغالی آلتیندا باتوم شهرینده بیر کونفرانس چاغیریشی قبول ائتمیش⁷. باتوم کونفرانسی ماى آیی نین باشلاریندا آچیلیمیش. کونفرانسا عثمانلی هیئتی، تیفلیس قوئرناتیندان (والیلیگیندن) Akhalkalak و Akhaltsikh، ایروان قوئرناتیندان (والیلیگیندن) Aleksandropol دا قاتیلیمیشلار. بو کونفرانسدا عثمانلی هیئتی ایستدیگینی ترانس قافقاز حؤکومتینه سؤز ده تحمیل ائدیگدن سونرا عثمانلی هیئتی نین باشچیسی وهیب بک بئله ایفاده ائتمیش: "گؤرونویور کی قدر تورکیه یی دوغویا سوروکله دی. بالکانلاری غایب ائدیك. آفریقایی دا غایب ائدیوروز. اما دوغویا دوغرو گئنیشله مه لی

³ Lenezowski, the Middle East in World Affairs, S. 72.

⁴ Mitrokhin, Failure of Three Missions, Moskova 1987, S. 16. Alınmış: Mikoyan, Memoirs of Anastas Mikoyan, I, S. 107.

⁵ Lenezowski, the Middle East in World Affairs, S. 109.

⁶ Suney, R. G., the Commune 1917-18, Princeton University Press 1972, S. 231.

⁷ Yerasimos, Türk-Sovyet ilişkileri, İstanbul 1979, s. 22.

ییز. بیزیم قانیمیز، بیزیم دینیمیز اورادا. و بونون قارشى قونولماز بیر چکیجیلیگی وار. قاردشلیریمیز باکودا، داغیستاندا، تورکویستاندا و آذربایجاندا. بورالارا دوغرو یۆنلمه لی ییز"⁸. بۆلشویک و ائرمینی داشناکلاری نین چکمه لری آلتیندا اینلگن باکی شهری و اطرافینداکی آذربایجان تورکلری عثمانلیلارین بو گیریشیملرینه قارشین دوشمنلیک سرگیله یه جک دئییل، بۆلشویک و ائرمینی داشناکلاری الیندن اونلاری خلاص ائده جک بیر قورتولوشچو گوج کیمی اونلاری گۆزله بیرمیشلر. ترانس قافقاز جمهوریتینده اورتاق اولموش ائرمینلر ایسه بئله بیر گلیشمه دن قورخاراق عثمانلی اوردوسونا قارشى قویاجاق گوجدہ دئییلیمیش. گورجولر ایسه حیمایت اولونماق اوچون بۆلگه ده کی آلمان ژئرنالی *von Lassow* - باش وورموشلار⁹. گورجولرین بو گیریشیمی قافقازلارداکی پئترول قایناقلارینی اله کئچیرمک هوسینده اولان آلمان سیاستچیلری اوچون اولدوقجا ال وئریشلی اولموش¹⁰. بئله لیکله آلمان ایمپراتورلوق تمثیلچیسى *Kress von Kressenstein* ایکى نفر آلمان نظامی گۇرئولیسینی و بیر قوروپ عسکر ایله تیفلیسہ گنده رک گورجویستان مجلس عضولری ایله یاخین ایلیشگیلر یاراتمیشلار¹¹. آلمان مقاملاری نین تأمینات وئرمه سی ایله گورجویستان 1918-ینجی ایل، مای آیی نین 26-سیندا اؤز باغیمسیزلیغینی دنیا دۆلترلینه بیلدیرمگه چالیشمیش¹². بو باغیمسیزلیق بیلدیریشی ایله 3 آى عؤمور سورن ترانس قافقاز جمهوریتی نین عؤمورو ده سونا چاتاراق آذربایجان و ائرمینستان دا اؤز باغیمسیزلیقلارینی 1918-ینجی ایلین مای آیی نین 28-ینده دنیا اجتماعیتینه چاتدیرماغا چالیشمیشلار. باکی شهری بولشویک و ائرمینلر ایشغالیندا اولدوغو اوچون قوزئی آذربایجان جمهوریتی آذربایجانین گنجه شهرینده اعلان اولونموش¹³. گورجویستان حؤکومتی نین باشینا منشویک اولان آلمان یانلیسی *A. Çhenkeli* گتیریلیمیش. باشچی سی خان خویسکی اولان گنجه شهرینده قورولموش آذربایجان حؤکومتی هئچ بیر عسگری و نظامی گوجه یییه اولمادیغی اوچون یامان گونده عثمانلی نیظامیلرینه آسیلی دورومدا قالیمیش. یونى آیی نین دۆردو 1918-ینجی ایل 3 قافقاز جمهوریتلری زامان قازانماق اوچون عثمانلی حؤکومتی ایله گورجویستانین باتوم شهرینده 3 آیری آنلاشما ایمضالاماقلا باتوم کونفرانسی سونا چاتمیش. بو آنلاشلارلا اساسن عثمانلی حؤکومتی قافقازلاردا روسیه یه اودوزدوغو تورپاقلاری 1914-ونجو ایل عثمانلی روسیه چارلیق سرحدلرینه دک دئییل، 1878-ینجی ایله کی برلین آنلاشماسی سرحدلرینه دک

⁸ Hovannisian, Armenia on the Road to Independence 1918, Berkeley/ Los Angeles 1967, S. 195.

⁹ von Ludendorff, E., My War Memoirs 1914- 1918, cild 2, London, S. 620-1

¹⁰ Adı keçən əsər, S. 621.

¹¹ Adı keçən əsər, S. 659.

¹² ¹² Foreign Relations, Russia, cild 2, 1918, S. 634-37

¹³ Foreign Relations, Russia, cild 2, 1918, S. 632-33.

گئىرى آلمىش¹⁴. قوزنى آذربايجان و عثمانلى حۇكومتلىرى نىن
 آنلاشماسى نىن 4-ونجو ماددە سىنە اساسن عثمانلى حۇكومتى نىن
 آذربايجان حۇكومتىنە نىظامى كۆمك اندە جگى قوزنى آذربايجان
 جەمهورىتى ايله عثمانلى توركلرى آراسىندا ياخشى ايلشگىلردن خبر
 وئىرمىش¹⁵. بو آنلاشمانىن آرخاسىنجا عثمانلى اوردوسو بۇلگە دن
 آذربايجانلى و باشقا مسلمان كۆنوللور ايله بىرلىكدە فاجىعە لى مارت
 (مارس) آيىندا بىر باكى و اطرافىنداكى بۇلگە لرى اللرىندە توتان
 بولشويك و اثرمنى داشناق پارتىسىنە قارشى خزر دىزىنە دوغرو حركتە
 كئچمىش¹⁶. ايسلام اوردوسو آدلانان عثمانلى اوردوسو نورى پاشا
 باشچىلىقى ايله حركتە كئچمىش. نورى پاشا اوردوسونون بىرىنچى گۇرۇ
 و وظيفە سى قارس- جلفا- باكى يولونو اله كئچىرمك ايمىش¹⁷. ايران
 ممالىكى محروسە سى نىن قوزنىندە ايسە اينگىلىس قووتلىرى او ايلين
 باشلانقچىندان بىر ترانس قافقازياداكى بىرلىشك قافقاز جەمهورىتى
 يانچىلارى ايله باغلانتى قورراق گونئيدن خزر جەپە سىنە يئتىشمك
 اوچون دورمادان جان اتىرمىشلار. بو عملياتلار اينگىلىس ژنراللى
Lionel C. Dunsterwille ايدارە ائدىرمىش¹⁸. *Dunsterwille* نىن بىرىنچى
 نىظامى ھدى ايسلام اوردوسو آدى آلتىندا اولان عثمانلى اوردوسونون
 قافقازلار و اورتا آسيا اوزرە اولان پروژە لرى نى انگللك ايمىش.
Dunsterwille ھدفىنە چاتماق اوچون عسگرلىرى نى بغداددان انزلى
 لىمانىنا و اورادان باكى و تىفلىسە يۇنلندىرمە لى ايمىش¹⁹. 1918-يىنچى
 يونى آيىندا عثمانلى بىرلىكلىرى *Dunsterwille* نىن خطىنە
 ياخينلاشماغا باشلامىش. عثمانلى قوشونلارى نىن ياخينلاشماسىنى
 اۇزلىنە اورتاق تھدىد كىمى قلمە آلان محللى بولشويك و اينگىلىس
 گوجلرى عثمانلىلار عليھىنە بىرلشە رك اينگىلىس يئتكىلىسى
Goldsmith قىزىل اوردو باشچىسى اولان اثرمنى شاميان ايله آنلاشاراق
 مارت (مارس) آيى نىن سونوندا *Dunsterwille* 40 افسر، 50 عسگر و 4
 اوتومبىل ايله بىرلىكدە باكى اوزرىند تىفلىس شەرىنە گئچمە سىنە
 اولاناق (امكان) تاپمىش²⁰. بو گلىشملرە لىدن و موسكوا ايسە باشقا
 تور ياناشمىشلار. اينگىلترە دە *Lloyd George* روسلار قارشىن دئمىش:
 "باكى نىن عثمانلى اليندە اولماسى روس آيى سى نىن اليندە
 قالماسىندان داھا دا ياخشىدیر. توركلر بىزىم چىخارلارىمىز اوچون شىرقە
 ھىچ بىر خطر دئىيل. باشقا ياندا روسلار بىر داھا آياغا قالخارسا، بىزىم

¹⁴ Hurewitz, J. C., Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record 1535-1956, Princeton University 1956, S. 189-91

¹⁵ Yerasimos, Türk-Dovyet İlişkileri, İstanbul 1979, S. 25.

¹⁶ Adı geçen eser, S. 27-28.

¹⁷ Ziemke, Die neue Türkei: Politische Entwicklung, Zurich, Leipzig, Vienna, 1928, S. 54-55.

¹⁸ Carrington, C. E., The Life of Rudyard Kipling, New York: Garden City 1955, S. 22.

¹⁹ Moberly, History of the Great War Based on Official Document, the Campaign in Mesopotamia, 1914- 1918, cild 4, London 1923, S. 104-105.

²⁰ Dunsterwille, the Adventures of Dunsterforce, London 1932, S. 11-67.

اوچون خطرلى اولاييلر"²¹. موسكووا دا اينگيليسلر ايله قارشىلاش- دېردىقدا توركلره داها اولوملو ياناشىلمىش و دئىيلىمىش: "باكىنى اينگليس ايمپراتورلۇغونا وئرمك يئرئنه توركلرين اونو اله كئچىرمكلىرىنه گۆز يومماق داها دا ياخشى اولاييلر". بئله ليكله باكىداكى بولشويكلر باكى شھرىنى توركلردن قوروماق اوچون اينگيليسلر كۆمگه چاغىرمادان كئچىچى اولاراق اوزاقلاشماق زوروندا قالمىشلار²². موسكووا و اينگيلتره نين توركلره قارشى بىر بىرلرئنه داها دا مخاليف گۆرونمه لرئنه باخمىاراق اينگليس و بولشويك قارشىمى بىر تيم ويلادى قافقازداكى قاتار يولو ايله بىرلىكدە گورجو عسگرى دمىريولونو آلمان و توركلرين ايليشكى قورما يولو دئيه اورتاق نظارتە آلمانغا چاليش-مىشلار²³. اينگيليسلرين قافقازلارداكى گۆرئوليسى *Mac Donell* دە باكى نى توركلره قارشى ساوينماق اوچون بولشويكلرين ائرمى باشچىسى اولان شاميانين اينگيليس قووتلريندن كۆمك ائتمك ايسته گىنى قلمە آلمىش²⁴. *Dunsterwille* نين وئردىكى بىلگلره اساسن انزلى ليمانيندا باكىداكى بولشويكلر ايله بازارلىق انديله رك بنزين قارشىليغىندا فورد اوتومبىلى ساتما قونوسوندا آنلاشىلمىش. بئله ليكله 1918-يىنجى ايل آقوست آيندا 50.000 پوندلوق بنزين ايله 10 اوتومبىل دگىش توققوش ائدىلمىش²⁵. يئرلى بولشويكلر و اينگيليسلر آراسىندا بو دوستلوق ياناشمالار سورركن عثمانلى اوردوسو باكىيا دوغرو ايلرلىمگە باشلامىش و باكى شھرى يونى آيى نين اورتالاريندا قوشاتىلمىش. بولشويكلرين موسكووادان اديقلارى بوپروقلارنى دىنلمگن قىزىل اوردوداكى ائرمى داشناكلارى *Dunsterwille* يە بىر هئيت گۆندە رە رك توركلرين باكىيا گىرمە سىنە انگل اولماغا چاغىرمىشلار²⁶. بئله ليكله بولشويك قارشىتى اولان، آنچاق اينگيليسلر ايله ايش بىرلىكى ائدن 1800 روس قازاغى بىچراخوو باشچىلىغى آلتىندا بىر نئچە اينگيليس عسگرى ايله 1918-يىنجى ايلين آقوست آيندا ايكي بؤيوك قاتار سورات، سيلاح و اوتومبىللىرى ايله باكى نين 35 ميل گۆنئىندە كى آليات ليمانىنا توركلر ايله چارپىشماغا باشلامىشلار²⁷. باكى سؤيتىندە كى داشناقلا 1918-يىنجى ايلين آقوست آيى نين 16-سىندا بو دفعە *SD*- لىر ايله بىرلىكدە اينگيليسلرە رسمى كۆمك چاغىرىشى هدفى ايله يئنى بىر اؤنرگە (پىشنهاد) حاضىرلامىشلار. بو تكليف رد اولماسىنا باخمىاراق ائرمى شاميان محللى بولشويك مركزلريندە بو تكليف اوزرە سس آلمانا قرارى وئرمىش. موسكووا ايسە شاميانين بو داورانىشىنا بئله جاواب وئرمىش: باكى يئنىلە جكسە، باكى نين توركلرين ايلنه دوشمە سى، اينگليس ايمپريالىستلىرى نين ايلنه دوشمە سىندن داها دا ياخشىدیر. چونكو بو

²¹ Lloyd George, PRO; savař kabinesi 435, Tut. 8, CAB 23/6.

²² Mikoyan, Memoirs of Anastas Mikoyan, I, Madison, 1988, S. 135-37.

²³ Goldsmith PRO; WO 95/ 4960, London 1919.

²⁴ Mac Donell, R., And Nothing Long, London, 1938, s. 210-12, 251.

²⁵ Dunsterwille, the Adventures of Dunsterforce, London 1932, S. 170.

²⁶ Adı keçen eser, S. 208.

²⁷ Mikoyan, Memoirs of Anastas Mikoyan, I, Madison, 1988, S. 120-21.

یئنیلمه بیزیم اوچون کئچیحی اولاجاقدیر"²⁸. روسیه تاریخچیلرین گۆروشنوندن آنلاشیلدیغینا گۆره موسکوواداکی بولشویک حؤکومتی نین "بؤیوک لیدئری، ویلادیمر ایلیچ لنین بیر سایدا یئتکیلیر ایله بؤیوک سایدا قیزیل اوردو بیرلیکلرینی باکی نی اللرینده ساخلاماق اوچون گۆندرمگه دوشونورموش"²⁹. بونلارا باخمایاراق 170 نفرلیک آتلی آستاراخاندان و 780 پیاده اورتا آسیادان باکینی ایشغالدا ساخلاماق اوچون یئرلی بولشویکلره کۆمک گلیمیش³⁰. گونباتان جبهه ده ایسه عثمانلی قوشونلارینا یئنی نفس گوجلرین چاتماسی ایله عثمانلی اوردوسو آقوست آیی نین 25-ینده باکی نین گونئیینده کی آلیات لیمانینا چاتمیش. همان گونده بولشویکلر باکی سؤیئتتی توپلانتیسیندا اینگیلسلردن کۆمک آلماق یۆتونده بیر سس آلما حیاتا کئچیرمیش، بو سس وئرمه ده 236 مخالف اولماقلا 259 موافیق سس وئره رک بو مسئله قبول اندیلیمیش³¹. بولشویکلرین باشچیسی اثرمنی شامیان³² مسکووا ایله اؤزونو عیارلادیغی اوچون بو دورومدا مسئولیتیندن اوزاقلانماق ایفاده سی نی موسکووا چاتدیردیقدان 6 گون سونرا بولشویکلر باکی نی ترک ائتمیشلر³³. بولشویکلرین گئری چکیلме سی ایله اورتا خزر ایداره چیلیگینی روسلار و اثرمنیلردن اولوشان SD کونترولونداکی بیر ائتلاف گوج دئور آلمیش³⁴. اورتا خزره حاکیم اولان گوجلر باکی شهری و اطرافینی ایشغالدا ساخلاماق اوچون Dunsterwille نی کۆمگه چاغیرمیشلار³⁵. بو گلیمشه Dunsterwille اوچون بیر فرصت اولاراق لندن حاکیمیتینی باکی شهرینه سوخولماق و عثمانلی گوجلری نین قارشى سینی آلاراق پئترول قايناغینی اللرینه کئچیره جکلرینه داییر قاندریمیش و آغیر سیلاحلار و اوتومبیللر ایله گوجلندیریلیمیش³⁶. لندن حاکیمیتی نین Dunsterwille یه ایلک تکلیفی بو اولموش: "باکیداکی بولشویک قالیقلارینی داغیتماق و اونلاری اتکسیز دوروما گتیرمک"³⁷. آقوست آیی نین 17-سینده 1918-ینچی ایل بوش بیر نفت گمی سی ایله باکی شهرینه گلن Rawlinson اینگیلیس دوشرگه سینه یئتیشر یئتیشمز ترانس قافقاز یۆنتیمی طرفیندن

²⁸ Stalin, Dokumentı, Vneşney Politiki SSSR, I, Moskova, Agust 1918, S. 401-402 21.

²⁹ Azizbekova, Monatsakanyan və ...; Sovetskaya Rossiya i Borka za Ustanovleniye i Uproçeniye Vlasti Sovyetov v Zakavkazye, S. 97.

³⁰ Suny, The Commune, Princeton University, 1972, S. 316.

³¹ Şaumiyān'ın (Bakı) Lenine Telgrafi 27 Aqust 1918, DVP, I, S. 411-12.

³² Şaumiyān və 25 ayrı Bakı Komisyarı qısa bir sürə sonra Aşqabaddaki Bolşevik qarşısı bir komitə tərəfindən tutulmuş və tanınmaz bir bölgədə öldürülmüşlər (Mikoyan, Dorogoy Borbi, S. 226-242).

³³ Mikoyan, A. İ., Dorogoy Borbi, I, Moskova, İzdatelstvo Politicheskoy Literaturı, 1971, S. 226-42.

³⁴ Azizbekova, P., Mnatsakanyan, A., -Traskunov, M., Sovetskaya Rossiya i Borka za Ustanovleniye i Uproçeniye Vlasti Sovyetov v Zakavkazye, Bakü: Azervaycanskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, 1969, S. 99.

³⁵ Dunsterwille, The Adventures of Dunsterforce, London 1932, S. 284.

³⁶ Adı keçən əsər, s. 198-99.

³⁷ Adı keçən əsər, s. 213.

توپلومون راحاتلىغىنى قوروما عنوانى نى آلمىش. *Rawilson* باكى نى الدە ساخلاماق اوچون بۇيوك حاضىرلىقلار و كامپانىياسى باشلاتمىش.³⁸ *Dunsterwille* باكى شەرىندە كى داشناك، *SD* و منشويك گوجلره باشچىلىق اندە رك باكى شەرى نى قوروماغا چالشمىش.³⁹ آلمان و روسىيە بولشويك حۇكومتلىرى نىن 27 آقوست 1918-يىنجى ايل عثمانلى گوجلرى نىن باكىيا گىرىشىنى انگللىك اوچون آنلاشمالارى و *Brest-Litovsk* آنلاشماسىنا بىر اك آنلاشما آرتىرمالا فلا سونوجلانمىش. بو آنلاشمانىن قافقازلارلا ايليشكىن بۇلوموندە روسىيە بولشويك حۇكومتى گورجوستانى تانىماغا قارشى چىخماياجاغىنى و باكىدا چىخارىلان نفتىن دۇردە بىرى يوخسا داھا سونرا ايلق بىر مىقدارىنى آلمان حۇكومتىنە وئره جگى قبول اولونموش. بونون قارشىلىغىندا آلمانيا گورجوستان سرحدلرىندىن باشقا بىر دۇولتىن عملياتىنا كۇمكىچى اولماياچاق و باكى بۇلگە سىنە 3-ونجو بىر گوجون گىرمە سىنە انگل اولاجاق ايمىش.⁴⁰ بو گلىشمە سىراسىندا عثمانلى قوشونو باكى شەرى نىن 35 مىل اوزاقلىغىندا يىمىش. عثمانلى اوردوسونون 5-يىنجى، 15-يىنجى و 36-يىنجى قافقاز تومنلىرىنە سالدېرى و حملە يە كئچمك اوچون بويوروق وئرىلمىش. آلمانلار آغىر دورومو گۇز اۇنونه آلاراق *Brest-Litovsk* آنلاشماسى نىن ايلگىلى ماددە لرىنىن اويقولاماغا دا جان آتمايلاق عثمانلى بىرلىكلىرى نىن باكىيا گىرىشىنە قارشى چىخمايلاق اوستە لىك عثمانلى حۇكومتىندىن پاى اوماراق كىچىك بىر آلمان بىرلىگى نىن دە بو عملياتا قاتىلماسىنى تكلېف ائتمىشلر.⁴¹ *Dunsterwille* آقوست آيى نىن 28-يىندە لىدن حاكىمىتىنە تئلقراف آچاراق باكىداكى آغىر دورومو آچىقلامىش. اينگىلتەرە ساواش باخانلىغى ايسە جاواب اولاراق بوتونلوكلە باكى و اطرافىندان چكىلمگىن اويقون اولدوغونو و باكى نفت آبادانلىغى نىن خاراب اندىلمە سىنى بىر تئلقرافلا بىلدىرمىش.⁴² *Dunsterwille* باكىداكى اينگلىس يئتكىلىسى سىپتامبر آيى نىن بىرىندە باكىداكى ايشغالچى بولشويك حاكىم دايره لره سىسلە نە رك دئمىش: "يئر اوزوندە هئچ بىر گوج باكى نى عثمانلىدان قورتارايلمىز. باكى شەرىنى ساوينماغا چاليشاراق توركلره قارشى دىرنمك داھا آرتىق جان ايتىرمگە يول آچار".⁴³ سئپتامبر آيى نىن 14-اوندە باكى عثمانلى نىن گىرىشىنە تانىق اولاركن *Dunsterwille* تئلقراف آبادانلىغىنى ايشىدن سالاراق گئجە آدمالارىنى گمى لره مىندىره رك باكى نى ترك ائتمىش.⁴⁴ همان گئجە توركلر باكى ايشغالچىلارى نىن سون دىرنىش خطلىرىنى پوزاراق

³⁸ Rawilson, *Adventures in the Near East, 1918-1922*, London: Jonathan Cape, 1934, S. 67-69.

³⁹ Dunsterwille, *The Adventures of Dunsterforce*, London 1932, s. 309.

⁴⁰ Dokumentı, *Vneşney Politiki SSSR*, I, , Moskova, S. 443-5, 17 Aqust 1918.

⁴¹ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişgileri*, İstanbul 1979, S. 30-31.

⁴² Moberly, *History of the Great War, Based on Official Document, the Campaign in Mesopotamia, 1914- 1918*, cild 4, London 1923, S. 230.

⁴³ Dunsterwille, *The Adventures of Dunsterforce*, London 1932, S. 279

⁴⁴ MacDonell, *And Noting Long*, London, 1938, S. 265.

سونراکی گون تورکیه لی و آذربایجانلیدان اولوشموش قاریشیق اوردو آذربایجان حؤکومتی آدینا باکی نین اله کئچیرمه سینى دنیا ایجتماعتینه بیلدیرمیش⁴⁵. بئله لیکله آذربایجان میللی حؤکومتی گنجه شهریندن باکی شهرینه خان خویسکی باشچیلیغی ایله داشینمیش⁴⁶.

اوسته گؤروندوگو کیمی باکی و اونون اطرافى یئرلى بولشویکلر طرفیندن ایشغال اولوندوقدان سونرا روسیه بولشویکلری و اینگیلیس گوجلری عثمانلى حؤکومتی نین بو ایشغالا قارشى قویماسینا قارشین بیرله شیک دئییل، هر بیرى تک باشینا قارشى قویماق ایسترکن چوخو اثرمنیلردن اولوشان قافقازداکی بولشویکلر اثرمنى توپلومونا آرخالاناراق مسلمان آذربایجانلیلاری سیخیشدیرماغا چالیشمیشلار. عثمانلى حؤکومتی باکینى قافقازداکی بلشویک و داشناکلارین الیندن آزاد ائتمه سینه و آذربایجان میللی حؤکومتی نین باکیا داشینماسینا کؤمکچی اولماسینا باخمایاراق آذربایجان حاکیمیتی باکیا داشیندیقدان ایکى آى سونرا بیرینجى دنیا ساواشى اینگیلتره گوجلری نین خئیرینه سونا چاتمیش. بئله لیکله عثمانلى گوجلری قافقازلاری ترک ائتمک زوروندا قالیشلار⁴⁷. 1918- ایجى ایل یئنى قورولموش آذربایجان جمهوریتی بلشویک و کومونیستلیک آدینا روسیه ایستعمارى نین منافعینه خیدمت ائدن گوجلر و اینگیلتره ایمپیریالیست گوجلری نین جابناغیندا یئرله شه رک 1920-ینجى ایل آپریل آیی نین 27-سینه دک اؤز میللى بایراغینى اسدیرمگه چالیشماسینا باخمایاراق 1920-ینجى ایلین آپریل آیی نین 27- سینده روسیه بولشویک قیزیل اوردوسونون ایشغالینا معروض قالاراق جمهوریت باشچیسی محمد امین رسولزاده بولشویکلرین گیزلی تشکیلاتی آدلانان EKA طرفیندن توتولموش. یوزئف ایستالین محمد امین رسولزاده نى اسکى سیلاحداشى و دوستو دئییه موسکووا یا ایسته میش. محمد امین رسولزاده موسکووادا بیر سوره قالدیقدان سونرا 1922-ینجى ایل فینلاندا یا قاجاراق اورادان ایستانبول شهرینه گئتمیش. محمد امین رسولزاده ایستانبول شهریندن ذات عالی دئییه یوزئف ایستالین آدرئسینه گؤزل بیر مکتوب یازاراق قافقازلارین نئجه قیزیل اوردو طرفیندن ایشغال ائدیلدیگی و آذربایجان نفتى نین تیغلیسده باکیدان داها دا اوجوز ساتیلدیغینی و روسیه بولشویک حاکیمیتی نین نیتلری نین عدالت ایله باغلاشمادیغینی اونا و چئوره سینه آنلاتماغا چالیشمیش.

⁴⁵ Dəniz qüvvətləri əməliyyatlar dəyirəsi tərəfindən, Ləndən, PRO; WO 106/ 1206.

⁴⁶ Azizbekova, P., - Mnatsakanyan, A., -Traskunov, M Sovetskaya Rossiya i Borka za Ustanovleniye i Uproçeniye Vlasti Sovyetov v Zakavkazye, Bakü: Azervaycanskoye Gosudarstvennoye izdatel'stvo, 1969, S. 101-2.

⁴⁷ British and Foreign State Papers, 1917-1918, CXI, London, 1921, S. 611-24.

سیدحسن تقی زاده ایله محمد امین رسولزاده نین یازیشدیقلاری

رسولزاده ایستانبولدا اولارکن سید حسن تقی زاده ایله کئچمیشدن اولدوغو ایلشگیسی نی گۆز اؤنونه آلاق اونا مکتوبلار یازاراق سورگون گونلرینی اشاغیداکى بیچیمده آنلاتماغا چالیشمیش: "عزیز و محترم دوستوم، ... سیزدن موسکوادان پتروقراډا گئتمک اوزره آیریلیمیشدیم. اورادان فرار ائتمک لازیم گلدی. بئرلینده ایکن میرزا رضانین التیفاتلاری سایه لرینده دولتخانهء عالیلرینده چای ایچرک اسکى احباب دان بیر چوخونو زیارت ایلدیم. سیزی خاطیرلادیق. عجله ائتدیگیم اوچون میرزا رضاخانلا گۆروشه مدیم. یولدان اونا مکتوب یازدیم. سونرا اونا و سیزه مکتوب یازمام لازیم ایدی. بورادا ائویم یاندیغیندان نزدیمده کى آدرسلیرنیزی ایتیردیم. بو دفعه ایرانشهر مجموعه سیندن اقتیباس ایله دیگیم آدرسدن ایستیفاده ائده رک بو مکتوبو یازدیم. بلکه ده ائشیتیمیشسینیز بورادا روسیه ایله اولان دعوامیزی ایدامه ائتدیریریک. "یئنی قافقازیا مجموعه سى" نشر ائتدیریک. ... دؤنوب دولانیب ایستانبولا گلیرم. هئچ اولمازسا بیر ایکی ایل آوروپادا اولماق ایستردیم. آما نامساعید بیر زامانا تصادیف ائتدیم. بورادا یالنیزام، عائیلیم باکو ده دیر. موسکوادا گۆردوگونوز عباسقلی بورادادیر. تهراندا ایدی. یاخیندا گلیمیشلر. سنه سالاملاری واردیر... زامان و مکانلارین تاثیرى نه قدر اولسا دا اسکى احبابلیغى سیله بیلمز. ظن ائدیرم آذربایجان ضرب مثلیدیر: "هر شئیین تازاسى، دوستون کؤهنه سى"! اسکى آشنالیق نامنه مصدع اوقات اولدوغومو البته جائیز گۆرور ده گوزاریش احوالینیزی متضمن جاوابی دریغ بویورماپاسینیز. موسکوا حقینداکى سون گۆروشلرینیزه چوخ ماراقلی یام⁴⁸. دوستوموز حسینقلی خان نوبادان خبرینیز وار می؟ بوتون دوستلارا عرض سالام. باقى خلوص و احتیرام: محمد امین ایستانبول 19 فئبروار، 1924، چارشو قاپو، قندیللی سوقاق نمره 5"⁴⁹.

محمد امین رسولزاده اوچونجو مکتوبوندا گئنه ده سید حسن تقی زاده یه یازیر: "بورادا ایجازه نیزله چوخ بؤیوک بیر نزاکت و صمیمیتله تماس ائله دیگینیز اؤنملی بیر مسئله کئچیم. تورکیه ده، ایستانبولدا چالیشمامیز نشر ایله مشغول اولمامیز احتمال کى تورکیه حئسابینا چالیشدیغیمیز حاقیندا بیر شبهه و گومان حاصل ائتدیرر. بو گومانین بالخاصه سیزین کیمی صمیمی دوستلر و علی العموم ایرانلی دوستلاریمیزدا گۆرولدوگونه بیله سینیز نه قدر متأسیفم! اگر جیددی صورته تورکیه،

⁴⁸ او زامانلار تقی زاده شوروی حوکومتی ایله بیر تجاری مقاوله باغلاماق اوچون اورایا گئتمیش ایمیش(میر هدایت میرحصاری: وارلیق ژورنالی، پاییز 1372 (1993): محمد امین رسولزاده دن ایکینجی مکتوب اتک یازی، صحیفه 39).

⁴⁹ میر هدایت میر حصاری: وارلیق ژورنالی، پاییز 1372 (1993): محمد امین رسولزاده دن ایکینجی مکتوب صحیفه 37 – 39.

آذربایجان مناسیبتی تعقیب اولونارسا، "تورکچی" دئییه ایرانلیلارجا ایتتیهاام اولونان "مساوات فیرقه سی"، تورکلرجه ده "اینگیلیسچی" حتی "ایرانچی" دئییه ایتتیهاام اندیلمیشدیر. بو ایتتیهاام بیر طرفدن تشکیل ائتدیگیمیز جومهوریت مفکوره سی نین خالق دیلی (تورک دیلی) اوزرینه مستند دئموکراتیک و عصری بیر ایده آلا استناد ایله مه سیندن.... ایلری گلیر کی، نتیجه ده سوء تفاهملره اوغرایاراق "سیااوش" کیمی مظلوم اولوروق⁵⁰. ایرانین قونشوموز، دینداشیمیز اولدوغونو و ذوقلاریمیزین موشتریک اولدوغونو، قسما ده حسرتلریمیزین قرابتینی تقدیر ائتمز دئییلیک. بونا گؤره ده بوبوردوقلارینیز کیمی "ایران" من غیر حق اولسا بیله اندیشه و قورخوسونا موجب اولاجاق هر نوع اظهاراتدان توققی ائتمه نین بیزیم اوچون ضروری و مفید اولدوغونا منی قانع ائتمکدن داها راحت بیر شئی تصور اولونماسین. بو خصوصدا قافقازیا آذربایجان نین (یا سیزین مناسیب گؤردوگونوز تعبیرله "اران"نین) نه کیمی بیر خط حرکت اتخاذ ائتمک ضرورتینده اولدوغونون داها یاخشی اولدوغو حاققینداکی تصوراتینیزی کمال خلوص و اطمینانلا گؤزلویورم. بو خصوصداکی شادلیغینیزدان قطیعاً ملول دئییل، بالعکس مشکور قالاغیمیزی ایندین تائید ائدیرم. ... اسکی دوستونوز: محمد امین. ایستانبول 15 مایس (مای) 1924⁵¹.

محمد امین رسولزاده 1934-ینجی ایل روسیه بولشویک استعمارینا قارشین بروکسلده دوزنلنمیش کونفرانسا قاتیلاراق اورادا روسیه بولشویک ایستعمارچیلیق حاکیمیتینه قارشین بیرلیک سندینه ده قول چکمیش. 1941-ینجی ایل آلمان حؤکومتی روسیه تورپاقلارینا حمله ائتدیگی زامان آلمان خاریجی ایشلر باخانلیغی قافقازیادان سورگون اولونموش مخالفت گوجلرین باشچیلارینی و محمد امین رسولزاده نی آلمانیا دعوت ائتمیش. محمد امین رسولزاده آلمانیا قالدیغی دؤنمه "استقلال" و "قورتولوش" قزئتلرینی یایینلاماقلا مشغول اولموش. آلمان نازیستلیگی اکینجی دنیا ساواشیندا یئنیلگه یه اوغرا دیقدان سونرا 1945-ینجی ایل آپریل آییندا روسیه بولشویک حرکومتی آلمانین شرق بؤلگه سینی ایشغال ائتدیگی و محمد امین رسولزاده نی خطر تهدید ائتدیگی اوچون او آلمانین آمریکالیلار ایشغال ائتدیکلری - غرب آلمانیا- بؤلگه سینه کئچمیش و 1947-ینجی ایل تورکیه یه گنده رک آنکارادا یئرلشمیش. محمد امین رسولزاده 1951-ینجی ایل سسینی آذربایجانلیلارا یئتیرمک و قیزیل اوردو طرفیندن آذربایجان جومهوریتی نین ایشغال ائدیلمیشینی یئنن نسلینه آنلاتماق اوچون آمریکانین سسی رادیوسوندا چیخیشلار ائتمیش.

ایشیق سؤنمز، 29.01.2009

⁵⁰ محمد امین رسولزاده آذربایجان مظلومجاسینا و گوناھسیر قانینا بویانمیش

سیااوشا بنزتمیش.

⁵¹ میر هدایت میر حصار: وارلیق ژورنالی، پاییز 1372 (1993): محمد امین رسولزاده دن اوج نچو مکتوب صحیفه 39 - 43.

روسىيە بولشويكىلىرى ايله ائمپىريالىست گوجلرى جايناغىندا توركيه نين يئر آلماسى و قافقازلارداكى جمهوريتلاردا گىلجىكلرى

كئچمىش يازىلاردا بىرىندە قوزنى آذربايجان جمهوريتى روسىيە بولشويكىلىرى ايله ائمپىريالىست گوجلرى جايناغىندا اولوم يوخسا قاليم ساواشى وئردىكى اوزره بىلگى و معلومات وئرمىش ايدىك⁵². او زامانكى قوزنى آذربايجان جمهوريتى، دئموكراتىك بىر حكومت اولدوغونا باخمايلاق عثمانلى حىمايتى نين آلتىندا قورولموش بىر حاكىمىت اولموش. بو يازىدا عثمانلى قوشونلارى نين قافقازلاردا گىرى چكىلمە سى و قافقازداكى جمهوريتلار او جملە دن آذربايجان جمهوريتى نين چؤكوشونون ندنلىرى اوزره بىلگى وئرمگە چاليشاجايىق. قونو و موضوعا گىرمە دن اۇنجه بىرىنچى دونيا ساواشىنا يول اچان مسئلە اوزره ايدىنلىق گىتىرمك داها ياخشى اولار دئيه دوشونورم. 1914 يىنجى ايلين يونى آيى نين يىرمى سكىزىندە اوترىش-مجار وليعهدى *Franz Ferdinand* و اونون خانىمى بوشناقلىرى باش شەرى اولان سارايئوو شەرىند گوروش كئچىرىكن بىر اون دوقوز ياشلى اويرنجى طرفىند گوللنمىشلر. بو سالدېرىم و هوجوم ايله روسىيە چارلىقى طرفىند حىمايت اولونان سئرب مىللەتچىلىرى اوترىش-مجار حكومتىند آيرى و مستقىل سئرب مىللى دۆلتى نين يارانماسىنى وورقولماق اىستىرمىشلر. اوترىش اوردوسو بو اولايا سئربلردن اۇچ و انتقام آلماق ايله جاواب وئرمك اىستە مىش. آلمان دۆلتى ايسە يولى (*Julii*) آيى نين بئشىندە دونو شاهلىقى (اوترىش-مجار دۆلتى) ايله بىرلىك سرگىلە يە رك مسئلە نى داها دا دىرماندىرماغا چاليشمىش. اوترىش-مجار دۆلتى سئربستانلا بو مسئلە نى محلى بىچىمدە اله آلماق اىستىركن آلمانيا حكومتى روسىيە عليھىنە ساواش اچماقى داها اۇز مقصدىنە اويقون حئساب ائتمىش. آلمانيا دۆلتى نين باخىشىندا روسىيە حكومتى اوردوسونون ساينا گۆره آلمان دۆلتىنە بىر تهلوكە اولاجاق اىمىش⁵³. آلمان حكومتى نين اوترىش دۆلتى نى جسارتلندىرمە سى ايله اوترىش-مجار شاهلىقى سئربلر عليھىنە ساواشاجاغىنى بىلدىرمىش. بىر نچە گون اچرىسىندە آلمان ايكى جبهە دە ساواشمالى اولموش (گونچىخان طرفدە روسىيە و سئربلر، گونباتان طرفدە فرانسە و انگلستان). بىرىنچى دونيا ساواشىندا اورتاگوجلر (آلمانيا، اوترىش-مجارستان) بىر ياندان و انگلستان، فرانسە و روسىيە ائله جە دە سئربلر آيرى بىر ياندان بو ساواشى آلاولاندىرماغا چاليشمىشلار. آلمان دۆلتى انگلستان و فرانسە دۆلتلىرنە قارشى قويماق اىستىركن بئلىك و لوگزامبورگ دا بو ساواشا بىر قوربانلىق كىمى

⁵² ايشىق سۆنمز، بولشويىزم ايله ائمپىريالىزم آراسىندا ياشاماغا جان اتان قوزنى آذربايجان جمهوريتى و بۆلگە دە كى تاريخى گلىشمە لر:

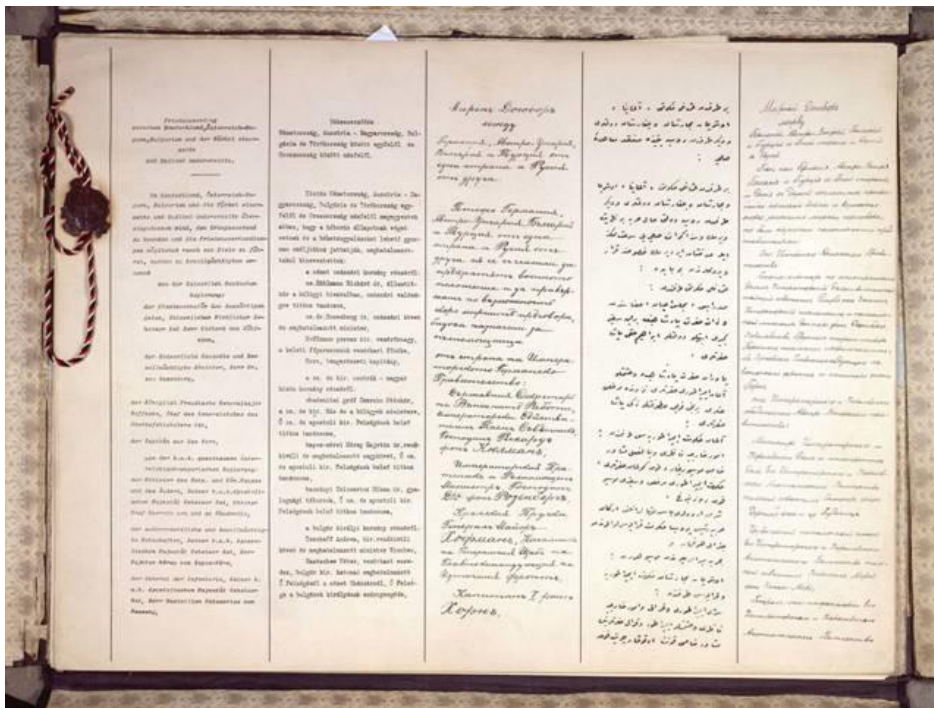
www.isiqsonmaz.com/Seite%2056.htm

⁵³ Deutsch-Historisches Museum, Das Attentat von Sarajevo:

<http://www.dhm.de/lemo/html/wk1/kriegsverlauf/sarajewo/index.html>

قاتیلماق زوروندا قالمیشلار. سونرا عثمانلی و بلغاریستان دۆلتلری بو ساواشا قاتیلماقلا اورتا گوجلر داها دا گوجلنمیش. بونون آرخاسینجا ژاپون، ایتالیا، پرتغال، رومانی، یونان و آمریکا بیرلشمیش شتاتلاری دا ساواشا قاتیلیمیشلار. ساواش آلانی گئنیشلندیکدن و بؤیودوکن سونرا بیرمی بئش مملکت و اونلارین مستعمره لری انسان سایى باخیمیندا 1.350000000 نفر بو ساواشا سوروکلنمیشلر.

روسیه ده 1917 یینجی ایلین اوکتوبر آییندا حاکیمیت چئوریلشی اولدوقدان سونرا روسیه نین بولشویک حاکیمیتی ایلک اولاراق بیرینجی دونیا ساواشینا قاتیلمانی سوردورمه سینه باخمایاراق دونیا گۆروشونو چارلیق حاکیمیتی یئرینه اوتورتماق اوچون ساواشدان اوزاقلاشماغی اؤز مقصدینه داها دا اویقون گۆردوگو اوچون اورتاگوجلره قارشى ساواشی آتیشکس ایله دوردورماغا چالیشمیش. 1918 یینجی ایلین مارت آیى نین اوچونده تک باشینا اورتاگوجلر (آلمان، اؤتریش-مجار، عثمانلی، بلغاریستان دۆلتلری) ایله *Brest-Litowsk*-دا چوخلو دانیشیقلار کئچیردیکدن سونرا ساواشدان جانینی قورتارا بيلمیش. اورتاگوجلر باشدا آلمانلار اولاراق بولشویکلره تحمیل ائتدیکلری باریش آنلاشماسینا اساساً روسیه بولشویکلری روسیه چارلیغی اروپادا اشغال ائتدیکلری توپراقلارین بیر بؤلوموندن گئری چکيلمه لی اولموشلار. یئری گلیمیشکن روسیه بولشویکلرینه تحمیل اولموش باریش آنلاشماسینا آشاغیدا گۆز گزديرمک اولار:

اوسته کی اورتاگوجلر و روسیه بولشویک دۆلتلری آراسیندا بئش دیلده (آلمان، روس، عثمانلی تورکچه سی و بلغار دیللرینه) یازيلمیش

تحمیلی باریش آنلاشماسینا اساساً روسیه بولشویک حکومتی فینلاند، لهیستان، اوکراینا و بالتیک مملکتلریندن گئری چکیلمه لی اولموش⁵⁴. دئمک بیر چوخلاری ایددعا ائتدیگینه اساساً فینلاندىياليلار ايستيقلاليت ايسته ديکلى اوچون بلشویکلر باشدا ویلادیمر ایلچ لنین اولماقلا فینلاندايا ملتى نین استقلالیتینی تانیمیش مسئله سى واقعیتلره اویقون گۆرونمه دیگی نین یانی سیرا روسیه بلشویکلرینه آلت اولموش اۆزلرینی کمونیست آدلاندىرانلارین دا تاریخی باخیمدان بیلگیسیز و اویونچاق اولدوقلارینی اورتایا قویموش گۆرونر. روسیه بولشویکلری یالنیز حاکیمیتده قالماقلاری اوچون بیرینجی دنیا ساواشیندا اورتاگولچلرین تحمیلی آنلاشمالارینی اۆزلرینه تمکین ائده رک روسیه وطنداشلارینی، ایستر منشویک و سوسیال دئموکراتلارینی، ایسترسه ده اونلارلا مخالف اولان شاهچیلاری اۆز قارشیلاریندا گۆره رک اونلاری سوسدورماق اوچون ایچ ساواشا یول آچمیشلار. بو ایچ ساواش 1918-1920 عینجی ایللرینده روسیه بولشویکلیگینده حۆکوم سورموش. بو مخالفتلر قیزیل اوردونون یاراتدیغی قان دینیزی واسیطه سى ایله باسدیریلیمیشلار⁵⁵.

عثمانلی حکومتینه گلدیگده بیرینجی دنیا ساواشی باشلادیقدان سونرا اورتاگولچلره قوشولان عثمانلی ائمپراتورلوغو گئنه داغیلیما اوغراماغا باشلامیش. 1916 عینجی ایل حجاز، 1917 عینجی ایل عصیر (بوگونکو عربستان سعودی)، 1917 – 1918 عینجی ایللرینده سوریه، فلسطین، و عراق انگلیس گولچلری طرفیندن اشغال ائدیله رک بو تورپاقلارین عثمانلی حاکیمیتیندن آیریلماسینا یول آچمیشلار.

عثمانلی صدر اعظمی، طلعت پاشا آلمانیا زیارتیندن 1918 عینجی ایلین سئپتامبر آییندا دۆنرکن ژئرال *Franchet d'Eserey* باشچیلیق ائتدیگی بولغار اوردوسو چوخ میللتلی بیر شرق اوردوسو (*Armée de l'Orient*) قارشیسیندا *Dubropolje* ساواشیندا دیزه چۆکمه سینه تانیق اولموش. بو سیرادا بولغار حکومت باشچیسى ائتلاف گولچلر ایله تک باشینا باریشاجاغینی طلعت پاشایا بیلدیرمیش. 1918 اینجی ایلین سئپتامبر آییندا بلغارستان دۆلتی ساواشدان چکیلرکن عثمانلی حکومتی نین آوروپاداکى ساواش متفقلىرى ایله باغلانتیسی قویموش⁵⁶. یئنیلگه نین (شکستین) یاخینلاشدیغینی پاشا دوشن باب عالی (عثمانلی درباری) ساواش دۆنمی نین سیاستیندن مسئول توتولماياجاق یئنی بیر حکومتی ائتلاف گولچلر (انگلیستان، فرانسه، ژاپون و ایتالیا) ایله گۆروشمک اوچون داها اویقون یول اولاجاغینا دوشونموش. بئله لیکله یئنی حکومت کابینه سى قورولموش. یئنی کابینه نین ایلک ایشی دنیز ساوینما باشقانی (بحریه ناظری) حسین رئوفو یونانیستانین *Limnos* آداسینداکی **Moudros** (یونانجا *Μούδρος*)

⁵⁴ Wikipedia, Die freie Enzyklopädie, Friedensvertrag von Brest-Litowsk : http://de.wikipedia.org/wiki/Friedensvertrag_von_Brest-Litowsk

⁵⁵ Christoph Barth, Russische Revolution (1917), Bürgerkrieg: <http://www.schultreff.de/referate/geschichte/r0137t00.htm>

⁵⁶ Lloyd George, D., War Memoirs of David Lloyd George, II, London, 1936, S. 1946-47.

تورکچە *Mondros* لیمانیندا ائتلاف گوجلری طرفیندن یئتکیلی ساییلان انگلیسلرین آق دنیزده کی باش سوروملوسو *Sir Somerset Arthur Gough Calthorpe* ایله آتیشکس اوزره گۆروشمگه گۆرئولندیرمک اولموش. ائتلاف گوجلری عثمانلیلاردان ساواشین سونا آرمسینه یاخین بوتون گونچیخان بۆلگه لردن او جمله دن ترانس قافقاز و ایران ممالیکی محروسه سی نین قوزئییندن (گونئی آذربایجانین غرب ولایتی⁵⁷، تورکیه نین آردهان، ارضروم، وان و قارس ولایتلریندن گئری چکیلمه سینی ایستیرمیش⁵⁸. عثمانلی حکومتی ایله دؤرت گون گۆروشوب قونوشما سونوجوندا ائتلاف گوجلری نین یئتکیلیسی *Calthorpe* گونچیخان آنادولو تورپاقلاری اوزره عثمانلی یئتکیلیسی حسین رئوف اوربای قارشیسیندا گئری اوتورموش. بئله لیکله عثمانلی گوجلری باشقا بۆلگه لردن دورمادان چیخمالی اولموش. بونون آردینجا انگلیسلرین عراقداکی اوردوسو *William Montgomery Thomson* باشچیلیغی ایله باکی و چنوره سینده کی پتترول یاتاقلارینی اشغال ائتمیش. روسیه بولشویک ایستعماری نین کومونیستلیک آدی آلتیندا قافقازیانین قوزئی بۆلگه لرینده گوجلنمه سی و قافقازلارین گونئیینده بولشویک تبلیغاتی آرتارکن اینگلیس گوجلری بولشویکلر ایله سیلاحلی چاتیشماغا گیرمک ایستمه یه رک تورکیه تورپاقلارینداکی اؤز دوروم و موقیتلری نی قوروماغا اوستونلوک وئرمگه باشلاپاراق قافقازلاری دا گۆز آردی ائتمک ایستمه میس. انگستانین بو سیاستی نی و مسئله نین هانکی آشامادا آخین ائتدیگینی اؤیرنمک اوچون 1918 یینجی ایل اوکتوبر آیی نین اوتوزوندا طرفلر آراسی راضیلیغا گلینمیش آنلاشمایا گۆز گزديرمگه چالیشاق:

"1- قارادنیزه کئچیشی ساغلاماق اوچون بوغازلار آچیلماق و کئچیش گۆنلیگی اوچون چاناق قلعه و ایستانبول بوغازلارینداکی استحکاملار متفق گوجلری طرفیندن اشغال اندیله جکدير. 2- عثمانلی سولارینداکی بوتون مابین تارلارلاری داراناجاق و بونلارین قالدیریلماسینا (عثمانلیلار طرفیندن) کؤمک اندیله جکدير. 3- ائتلاف دؤولتلی اویروغوندا (تابعیتینده) اولان ساواش توتساقلاری ایله ائرمینی توتساقلاری استانبولدا توپلاناجاق و ائتلاف دؤولتلینه تسلیم اندیله جکدير. 4- سرحدلرین قورونماسی و آسایشین ساغلانماسی اوچون گرکلی ساییدا عسگری قووتین آرتیغی خیدمتدن آزاد اندیله جک و بونلارین ساواش ملزمه لری ائتلاف دؤولتلینه تسلیم اندیله جکدير. 5- گونلیک گۆرئولی سی (وظیفه لی سی) کچیک گمیلردن باشقا بوتون عثمانلی دنیز قووتلری تسلیم اندیله جک و عثمانلی لیمانلاریندان انشیگه چیخمایاجاقدیر. 6- عثمانلی دؤولتی نین بوتون لیمان و گمیچیلیکلی ائتلاف دؤولتلی نین گمیلری اوچون آچیق قالاچاقدیر. 7- متفقلر، گونلیکلیرینی تهلوکه ده گۆردوکلری هرهانکی بیر استراتژیک بۆلگه نی عسگر چیخارماق صورتی ایله اشغال ائده بیله جکدير. 8-

⁵⁷ Birinci Dünya Savaşında Azərbaycan Türkləri Erməni Daşnaqları və Urmiyə ətrafında Asoruların basqınlarına uğradıqları üçün Müsəlman diyə Osmanlı Hökuməti Urmiyə, Salmas, Xoy şəhərlərinə şəfəqət əlini uzadaraq bu soy qırqınını gec də olsa, dayandıra bilmiş.

⁵⁸ Türkeldi, A., Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara, 1948.

توروس تونللىرى ائتلاف دۇولتلىرى طرفىندىن اشغال اندىلە جكدىر. 9- قافقازلار و ايران ممالىكى محروسە سى نىن قوزئى گونياتانىنداكى (گونئى آذربايجانىن گونياتانىنداكى) عثمانلى قووتلىرى ساواشدان اۇنجه كى يئرلىرىنە چكىلە جكلر (اوخو: گلجكدە بو بۇلگە دە بىر ائرمينيستان دۇولتى قورولاجاق). 10- حكومت خبرلشمە لرىندىن باشقا هر تورلو خبرلشمە ائتلاف دۇولتلىرى طرفىندىن كونترول اولوناجاقدىر. 11- اوردو و آليش- وئريش آراچلارى (وسيلە نقلية لرى) و يندكلرى داغيدىلماجاقدىر. 12- آرتيق اولان كۇمور و آخارباناجاق (نفت و سايبىرە) و دنيز آراچلارى ائتلاف دۇولتلىرى طرفىندىن ساتين (پول قارشىليغىندا) آليناجاقدىر. 13- بوتون دمير يوللارى ائتلاف دۇولتلىرى نىن كونترولو آلتىندا اولاجاقدىر. عثمانلىلار باتوم شەرى نىن اشغالىنا قارشى چىخماياجاقدىرلار. 14- سورىە، حجاز، يمن، طرابلس و بينقازداكى عثمانلى اوردولارى ياخينلىقلارىنداكى ائتلاف قووتلىرىنە تسليم اندىلە جكدىر. 15- مصراتا، طرابلس و بينقازداكى ليமானلار ائتلاف دۇولتلىرىنە تسليم اندىلە جكدىر. 16- ائتلاف دۇولتلىرى طرفىندىن توتساق اندىلميش اولان عثمانلى عسگرلىرى تئزلىكدە گئرى وئريلمىە جك و اولدوقلارى يئردە ساخلاناجاقلار. 17- يئديريب ايچيرمك ايشلىرى ائتلاف دۇولتلىرى نىن كونترولو آلتىندا اولاجاقدىر. 18- عثمانلى دۇلتى مركزى حكومتلر ايلە بوتون ايليشگىلرىنى كسە جكدىر. 19- آلمان و اؤتريش اويروقلو (تابعيتى اولان) بوتون مدنى و نيظاميلر بىر آى ايچريسىندە عثمانلى تورپاقلارىنى ترك ائدە جكدىرلر. 20- ولايت سئە-دە هرهانكى بىر قارشىيقلق باش وئرسە، ائتلاف دۇولتلىرى بو بۇلگە دە اؤنملى يئرلىرى اشغال ائدە جكدىرلر. 21- طرفلر آراسىنداكى آتيش كس اوكتوبر آيى نىن اون سكىزىندىن باشلاياجاقدىر"⁵⁹.

اوستە كى طرفلر آراسى قرار آلينىميش راضىليقدان گۇروندوگو كيمى ائتلاف گوجلرى باشلارىندا انگلستان اولاراق قافقازلاردان عثمانلى دۇلتى نىن الينى كسمگە چاليشاراق بو آنلاشمانين يئددىنجى بىندىنى هر تورلو يوروم و يوزوما آچىق بوراخاراق عثمانلى ائمپئراتورلورونو داغيتماغى حياتا كئچيرمگى پلانلاركن روسيە بولشويكلرى عليھىنە گلجكدە داھا دا توتوملو ووروشاجاق يوللارىنى اؤزلىرىنە هامارلاماغا چاليشميشلار.

ائتلاف گوجلرى عثمانلىلار تحمىل ائتيكلرى بو آغير قوشول و شرطلر ايلە دە يئتىنمە يە رك (قناعت ائتمىە يە رك) 1918 يىنجى ايلين دئسامبر آيىندا عثمانلى حكومتى نىن باش شەرى اولان استانبولدا انگليس رهبرليگى ايلە بىر ائتلاف يۇنتىمى (ايدارە سى) قورموشلار. بو يۇنتىم

⁵⁹ Mondros atışıkas anlaşması, yoxsa Mondros 17 atışkəsi Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı dövləti ilə E'tilaf Dövlətləri arasında imzalanan bəlgəyə (sənədə) verilmiş ad sayılar. Bu anlaşmanı Osmanlı dövləti adına Dəniz Qüvvətləri Balqanı Hüseyn Rauf Orbay Yunan'ın Limnos adasının Moudros limanında 1918'inci ilin Oktober ayının 30'uncu gününün axşamı imzalanmış. Mondros atışıkas anlaşması Osmanlı dövlətinin yığılmasından sonra qurulan Türkiyə'nin sərhədlərini çizən ilk dövlətlər arası bəlgə olaraq önəm və əhəmiyyət daşıyır.

عثمانلى قوشونلارى نىن سىلاھسىزلاشماسىنا نىظارت ائتمىگە باشلاركن پوليس ۋە ژاندارملارى دا كونترول اندىرمىش. استانبول شىھرى ايسە ائتلاف گوجلرى آراسىندا نفوذ بۇلگە لىرنە آيرىلىرمىش:

- خارىجى اۆلكە لىرنە ائىلچىلىكلرى يىر آلان، مودىرن دكانلار يىرلىشن، خلىجىن قوزنى قىراقلىرىنداكى قالاتا ۋە پىرو محللىرى انگلىسلرىن كونترولوندا،

- تارىخى مسجىدلر، تورك حكومت تىكىتلىرى (بنالارى) ۋە اسكى ۋە سنتى بازار يىرلىشىدىكى يىرلر فرانسە لىلرىن لىندە،

- استانبولون بوغازلار ۋە آسىا طرفىندە كى يىرلىشىم بۇلگە لرى ۋە اوسكودار ايسە ايتاليا گوجلرى نىن كونترولو آلتىندا ايمىش⁶⁰.

انگلىس قووتلىرى استانبولون يانى سىرا استانبول ياخىنلىقىنداكى بوغازلاردا بىر چوخ كىدى، قارادىزىن قىراغىنداكى (ساحىلىندە كى) سامسون، توركىيە نىن گوننى گونچىخانىنداكى آنتب شىھرى، آبرى ايسىترانتىزىك يىرلرى ۋە آلمانلار تىكىدىكى دىمر يوللارىنى باشدان باشا اشغال ائتمىشلر⁶¹.

بىلە بىر سىياسى گلىشمە دن روسىيە بولشوىكلرى اىلك اولاراق قافقازلار ۋە باكى نفتى اوزرە دوشوندوكلرى اوچون راحاتلىق حىسسى كىچىرلىمگە باشلامىشلار. وىلادىمىر اىلىچ لىنن 1919 اونجو اىلىن آپرىل آيىندا موسكودا ايش ائولرى (كارخانىات) كىمىتە سى ۋە سىندىكالىرى كىنفرانسىندا "ائىتلاف دۆلتلىرى، روسىيە نىن اىچ ايشلىرىنە آچىق اوردو مداخلە سىندن ياينىدىقلارىنى" ايفادە ائتمىش⁶². بو ياناشمالارا باخمىيلاق زامان گىندىشى اىلە روسىيە بولشوىكلرى زامانى دىرلىدىرلىمگە چالىشاراق توركىيە مىللىتچىلىرىنى ائتلاف گوجلرى نىن قارشىسىندا دىستىكلىمى روسىيە بولشوىكلرى نىن گلىچىكلرى اوچون اويقون حىساب ائتمىشلر. بونلار باخمىيلاق زامان گىندىشىندە بولشوىكلر توركىيە تورپاقلارى اوزرىندىن گوجلر بىر آنتى بولشوىك سالىدىرىمى (هجومو) اوزرىندە دە دوشونچە ۋە فىكىر يورماغا چالىشىرمىشلار⁶³. بو آرادا ائتلاف دۆلتلىرى *Mondros* آنلاشماسى نىن يىدىنچى بىندىندىن اىستىفادە اندە رك عثمانلى تورپاقلارىنى بۇلونىمگە معروض قويمىغا چالىشىمىشلار. بىلە لىكلە يونانىستان دۆلتى فرصىتىدىن اىستىفادە اندە رك ازمىر شىھرى ۋە آيدىن

⁶⁰ Price, Clair, the Rebirth of Turkey, New York, 1923, s. 126.

⁶¹ Nicolson, George Curzon, The Last Phase, 1919-1925, New York, 1974, s. 63.

⁶² Lenin, Collected Works, XXIX, Moskova, 1977, s. 322.

⁶³ Pravda, 9 Novambir 1918.

ولایتی نی ایشغال ائتمگه دوشونمگه باشلامیش. ازمیری ایشغال ائتمک دوشونجه سی 1919-ونجو ایلین فئبروآر آیی نین اورتالاریندا یونانیستان باشقانی *Venizelos* اؤنریسی (پیشنهادی) ایله انگلستان باشقانی *Lloyd George* طرفیندن اورتایا آتیلیمیش. آمریکا بیرلشمیش دؤولتلر باشقانی *Wilson* ایلك اولاراق بو تکلپه قارشى چىخدیغىنا باخمایاراق مارت آیی نین بیرمی بئشینده یوموشاناراق بو تکلپى منیمسه میس. ماى آیی نین یئدیسینده اینگیلتره، آمریکا بیرلشمیش دؤولتلری و فرانسه دؤولتى یونانیستان دنیز قووتلری طرفیندن ازمیر و اطرافى نین اشغال ائدیلمه سینه سس وئرمیشلر. بو قرار ماى آیی نین اون بئشینده یونانیستان دنیز قووتلری طرفیندن اویقولانمیش و حیاتا کئچمیش⁶⁴.

یونانیستانین ازمیری اشغال ائتمه سی بولشویکلر ایچره *Mondros* آنلاشماسی اوزره داها دا راحتسیزلیغا یول آچمیش. بولشویک رهبرلیگی، باشدا لنین اولاراق یونانستانین بو داورانیش-لارینی انگلستان طرفیندن یۆنلیدیلمیش بیر عملیات کیمی اولدوغونا اینانیر و آنادولودا یونان یاییلماسینی روسیه بولشویکلری اوچون تهدید دئییه قلمه آیرمیش. موسکوانین گؤزونده یونانلیلارین قوزئی و گونئیچان آنادولو تورپاقلارینی اشغال ائده جکلری بؤیوک اثرمنی- بیزانس دؤولتى یاراتماغا قالخاقلار تهلوكه سی سؤز قونوسو ایمیش. بئلنچی بیر گلیشمه روسیه بولشویک دؤولتى سرحدلرینده بیر قالخان ایشلوی (عملکرد) داشیایيله جک ایمیش⁶⁵. روسیه بولشویکلری بو گلیشمه لردن حرکت ائده رک ائتلاف گوجلره قارشى تورکیه میللتچیلری ایله یاخین ایلیشگیلر قورماغا چالیشمیش. 1919-ونجو ایلین ایلك یاریسیندا *Çiçerin* -ه گونئی روسیا و قافقازلاردان استانبول و آنادولوداکی دورومو چوخ آیرینتلی بیر شکیلده آنلادان بیر سورو خبر و تئلقرافلار گؤندریلمیش⁶⁶. بو خبرلرده ائتلاف پولیسی یالنیز استانبولدا 300 تورک کمونیستینی توتساق ائتمیش دئییه خبر وئریلمیش. روسیه بولشویکلری ایله تورکیه لی و تورکیه چى تورکلر آراسیندا ایلك گؤروشمه لر قافقازلاردا انگلیس کونترولو و اوکراینانین قیریم آداسیندا فرانسه کونترولو آلتیندا

⁶⁴ Paul C. Helmreich, *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio University Press 1974.

⁶⁵ Çiçerin, 24 Desember 1920, Moskova, Arxiv Vnesney Politiki, Türkiye üzere başvuru, Op.:3, Por.:2, Pap. 2.

⁶⁶ Çiçerin 1918- 1930 illərində Rusiya Sovyetitinin Xarici işlər üzərə Xalqkomisarı imiş. Çiçerin 1922inci il birinci dünya savaşında yenilmiş Alman Emperatorluğu ilə anlaşma imzalamaqla Rusiya Bolşeviklerini ilk dəfə olaraq dövlətlər arası rəsmiyətə tanıtdırmış. Hər iki tərəf işbirliyi etməyə könüllü olaraq Rusiya Alman hakimiyyətindən savaş qəraməti almaq istəməmiş.

1918 يىنجى ايللار حياتا كىچمىش. بولشويك تېلېغاتچى سى بىر بۇلوك (قورۇپ) تورك 1919 -ونجو ايلين ژانويه آيى نين يىرمى ايكىسىندە مصطفى صبحى باشچىلىقىدا قىرىم آداسينا چاتمىش. صبحى سوسىيالىست تېلېغاتلارنى مسكوادا "يىنى دونيا" آدلى توركچە قازىت يولو ايله يايىنلاماغا چاليشارمىش. مصطفى صبحى و يولداشلار قىرىم آداسيندا مسلمان كومۇنىستلار نين بىر دفترىنى قوراراق اورادان قارادىز واسيطە سى ايله آنادولوىا يۇنە ليك اتكىنلىكلرىنى حياتا كىچىرمەگە چاليشاراق آدام و تېلېغات ملزە سى گۇندىرمەگە چاليشارمىشلار. دىنىكىن 1919 -ونجو ايلين آپريل آيى نين يىرمى اوچوندا قىرىم آداسىنى اشغال اندركىن⁶⁷ مصطفى صبحى بۇلوكو (دستە و قورۇپو) *Odessa* لىمانىنا حرەكەت ائتمەك مجبوريتىندە قالماش. همان گون بولشويكلار *İzvestiya* قازىتى آنادولودا ائتلاف گوجلرە قارشى محەللى دىرنىش حرەكلەرى اوزرە معلومات ياپاراق اونو آسپاداكى سۇئىت (شوروى) دۇرىمى نين باشلانقىچى كىمى تانىتماغا چاليشمىش⁶⁸.

روسىيە كومۇنىست پارتىيىسى نين قافقازلارداكى بۇلوكە كومىتە سى ايسە 1919 -ونجو ايلين ماى آيندا قافقاز جەمهورىتلەرى اوزرە اوزون دارتىشمالاردان سونرا قافقاز جەمهورىتلەرىندە كى مىللى حەكومتلەرى آرادان قالدۇراراق يەرلەرنە روس يانلىسى سۇئىت حاكىمىتلەرى قورماغىن گرەكلىكى اولدوغو قونوسوندا آنلاشمىش. اونلار نى دىيىشى ايله ھەدەف "بورژوا جەمهورىتلەرى نىن مدنى، دىنى و ائتىك اۇزلىكلەرنى قورۇپاراق اونلارنى مستقىل سۇئىت جەمهورىتلەرنە دونوشدورمەك⁶⁹. *Odessa* -يا گەندەن تورك كومۇنىستلەرى ايكى بۇلوك اولاراق، بىر بۇلوكو استانبول و او بىرى بۇلوكو ايسە قارادىز قىراغىنداكى بىر لىمانا گەتمىشلەر⁷⁰. مصطفى صبحى نىن وئردىگى بو تارىخ مصطفى كمالين ماى آيى نىن اون دوقوزوندا سامسونا گەندىگى تارىخ ايله اوست اوستە دوشموش. مصطفى كمال ماى آيى نىن يىرمى ئىشىندە حوزە كەندە گەندە رك تورك قايناقلارنىا گۇرە اورادا بىر بۇلوك (دستە، قورۇپ) بولشويك ھىئەتى ايله گۇرۇشلەر كىچىرمىش⁷¹. بىر چوخ تارىخچىلار سونقولامارىنا (ملاحظە

⁶⁷ Denikin Rusiya Ordusunun gūnbatan və gūneygūnbatan bōlgəsinin başsorumlusu olmuş və Rusiyanın Oktober çevrilişindən sonra Bolşevik və kommunistliyə qarşı olan bōlūklərə qoularaq Rusiyanın Gūney bōlgələrini ələ keçirməklə 1919'uncu ilin gūzündə Quzey Qafqazları və Moskovanı ələ keçirməgə çalışdığına baxmayaraq başarsız qalmış.

⁶⁸ İzvestiia, 23 April 1919.

⁶⁹ Qafqaz Bōlgə Komitəsi Toplantısı, Bakı, May 1919; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op: 1, Ed. Kh.:745.

⁷⁰ Mustafa Suphi Kavgası ve Düşünceleri, s. 70-71.

⁷¹ Tansu, Semih Nafiz, İlk Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1964, s. 338-42.

لرینه) گۆره بلشویکلر، تورکیه کمونیستلری (مصطفی صبحی بؤلۆگۆ) واسیطه سی ایله مصطفی کمال ایله ایلیشگی قورماغا و تورکیه نین بولشویک حاکیمیتی و کمونیستلیک سیستمینه رغبتینی قازانماغا چالیشمیشلار. مصطفی کمال یونی آیی نین اون ایکسینده آماسیایا گنده رک اورادان ارضروم دوشرگه سینده (قرارگاهیندا) اولان مسلک-داشی کاظم قارابکیره سیاسی دورومو و بولشویکلر ایله قورولموش باغلانتی نی آنلادان بیر تئلقراف گۆندرمیش⁷². مصطفی کمال تئلقرافدا بولشویکلر ایله انگلیسلر آراسیندا اولان ضیددیتلی مقاملاردان تورکیه چیخارلاری اوچون فایدالانماغین یارارلی اولاجاغینی وورقولاماغا چالیشمیش. مصطفی کمال اؤز تئلقرافیندا اوگونکو آشامادا روسیه بلشویک و تورک ایش بیرلیگینی وورقولایاراق بو مسئله نی انگلیسلری قورخوتماق اوچون یارارلی اولار دئییه بیر داها وورقولامیش. قارابکیر ده ارضرومداکی دوشرگه سیندن مصطفی کمالین گروشلرینی وورقولایاراق او تئلقرافی جاوابلاماغا چالیشمیش. قارابکیرین دوشونجه سینه گۆره الده اولان بوتون اولانقلاردان فایدالاناراق بلشویکلر ایله ایلیشگیلری سوردورمه نی گرکلی ساییر و بونولا بیرلیکده آچیق بیر بلشویک یانلیسی کیمی چیخیش ائتمک یاخشی اولماز دئییه مصطفی کمالی اویارماغا چالیشیرمیش. قارابکیره گۆره ان یاخشی سی روسیه بولشویکلری ایله ایلیشگینی شخصی بیر ساحه ده ساخلاماق و تورکلرین بولشویکلر کؤمگینه محکوم قالدیقلارینی توپلوما یانسیتماق⁷³. مصطفی کمال آماسیادا ایکی آیری اولوسچو باشچیلار ایله ده کئچیردیگی دانیشیقدا بولشویکلر ایله ایلیشگی قورماغی سؤز قونوسو ائتمیش. بئله لیکله 1919-ونجو ایلین یونی آیی نین بیرمی بیرینده کئچیریلن توپلانتیدا مصطفی کمال، کئچمیش دنیز قووتلری باشقانی و *Mondros* آنلاشماسیندا عثمانلی هیئتینه باشچیلیق ائدن حسین رائوف اوربای، آنقاراداکی بیرمینجی تومنلیکلرین (اوردو بیرلیکلری) باشسوروملوسو (فرمانده) علی فواد جبه سوی و مصطفی کمالین یاخین مسلکداشی اولان رفعت بئله ایله بیر آرایا گله رک بولشویکلر ایله ایلیشگی قورماقلاری اوزره بیر پروتوکول ایمضالامالی اولموشلار. بو پروتوکولدان یولا چیخاراق ائتلاف گوجلره قارشى قویماق اوچون خالقا مراجعت ائدلمیش⁷⁴.

⁷² Karabekir, Kazim, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1957, s. 49-50.

⁷³ Adı geçen eser, s. 47.

⁷⁴ Atatürk, M. K., A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk, 1927, İstanbul, 1963, 205-210.

آماسیا گئنیشنلمه سی (تعمیمی) کیمی تانیان بو پروتوکول سونرا کاظم قارابکیره بیلدیرله رک اونون طرفیندن ده قبول ائدیلدیکدن سونرا تورکیه نین ائتتیک توخوشونو نظره آلاق "**اولوس**" کلمه سیندن دئیل، دین قاورامی کیمی قبول اولونموش "**ملت**" کلمه سی باشلیقی آلتیندا تورکیه ده کی ائتتیکلری ائتلاف گوجلری علیه سفیر ائدیلمگه باشلانمیش. مصطفی کمالین اؤندرلیک مقوله سینه گلدیکده ارضوم و سیواس قورولتایلاری مصطفی کمالی میلی ساواشدا اؤندر ائتمک اوچون بؤوک حاضیرلیق تملی یاراتمیشلار. مصطفی کمال قیسا سوره (زامان) ایچریسینده عسگری و محلی باشقانلارلا دا ایلیشگیلر قورموش.

آنادولوداکی گلیشمه لر بیر یانا دوسون، بلشویکلره قارشى بیر قافقاز انگلی دوشونجه و فیکیری استانبولداکی تورک اولوسچولاری آراسیندا دا اؤزونه یئر آچماغا باشلامیش ایمیش. مصطفی کمالین یاخین دوستو و عثمانلی مجلسینده اؤنده گلن بیر میللتچی اولان رئوف بگ 1920 ینجی ایلین فئروآر آیی نین اون بیرینده ساواش باشقانی فیضی پاشا ایله گؤروشه رک انگلیسلره تورکیه نین مستقیللیگینی دستکلسه لر، قافقازلاردا بولشویکلری دوردوما قونوسوندا اؤنملی بیر رول اوینایاجاق- لارینی بیلدیرمیش⁷⁵. انگلیس سورونلوسو Rawlinson ارضومدا بلیرگین اولوسچولار و یئرلی گؤرئولیلر (وظیفه لیلر) ایله ده غیر رسمس گؤروشمه لر کئچیرمیش و 1919-ونجو ایلین آقوست آییندا اولوسچو قورولتایلاری زامانی ارضوما گلن مصطفی کمال ایله ده قیسا گؤروشمه کئچیرمیش⁷⁶. مصطفی کمال ایله گؤروشن انگلیس یئتکیلیسی Rawlinson ارضومدا اوردو یئتکیلی سی اولان کاظم قارابکیر ایله گؤروشه رک قیزیل اوردویا قارشى سفیرلیک ائتمه سینی ایستر. کاظم قارابکیرین آنلاتدیقلارینا گؤره Ralinson اونا دئیمیش: "یوخسا انگلیس اوردوسو گونباتاندان یاخینلاشار و سیز آرادا ازیرسینیز". Rawlinson سونراکی گؤروشمه لرینده تورکلر بولشویکلری قافقازلاردا دوردوراسا، انگلیسلر ایستانبول و ازمیری اونلار وئرمگه حاضیردیر دئییه قارابکیری اینانیرماغا چالیشمیش⁷⁷.

روسیه بلشویک پارتی سی نین قافقازداکی عضوو Viktor Naneyşvili- نین 1919-ونجو ایلین اوکتوبر آیی نین بیرمی سینده Kirov-آ گؤندردیگی تئلقرافا گؤره بلشویکلر و تورک اولوسچولاری آراسیندا انگلستان

⁷⁵ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, İstanbul, 1979, s. 120.

⁷⁶ Karabekir, Kazım, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1957, s. 432.

⁷⁷ Adı geçen eser, s. 221.

ائمیتراتورلوغونا قارشى اورتاق جبهه قورماق اوزره آنلاشيلمیش⁷⁸. تورک اولوسچولاری طرفیندن قافقازا گۆندریلمیش فواد ثابت 1919-عونجو ایلین اؤکتوبر آیی نین اون دوقوزوندا بو آنلاشما اوزره قارابکیره خبر وئرمیش⁷⁹. قارابکیر بولشویک و ائتلاف گوجلری نین تورک اولوسچولارینا یاخینلاش-مالارینی توتوشدوراراق 1920-ینجی ایلین فئبروآر آیی نین اون دۆردۆنده مصطفى کمالا گۆندردیگی تئلقرافیندا گلدیگی قناعتی نى بئله دیله گنیرمگه چالیشمیش: "ائتلافچیلارین بۆلگده هئچ بیر عسکری گوجلری یوخ ایکن، بیر قافقاز سدی اولوشدورماقدان نئجه بحث ائده بیلرلر؟"⁸⁰.

قارابکیرین آنلاتدیغینا گۆره، انگلیسلیرین دئدیکلری، داورانیشلاری نى دوغروتمادیغی اوچون بولشویکلره احتیاطلى داورانیشی گرک الدن بوراخماماق. قارابکیر آذربایجان و داغستانداکی باغلانتیلارینا گۆندردیگی تعلیماتدا انگلیسلیرین یالان سیاستلرینه اویماسینلار دئییه اولناری اویارماغا چاغیرمیش⁸¹. آنادولوداکی تورکیه اولوسچولاری دیرنیش حرکتینه کۆمک ساغلاماق و اونو شکیللندیرمک قونولارینی دارتیشار-کن *Mondros* آتیشکسی نین آردینجا تورکیه نى باشقا اتحادچیلارلا بیرلیکده ترک ائتمیش انورپاشا باشقا بیر کانالدان تورکیه میللی ساواشینا قاتقیدا بولونماغا چالیشمیش. او 1918-ینجی ایلین سونونا دوغرو آلمانین برلین شهرینده سورگۆنده اولارکن⁸²، برلینده توتساقلیق گۆنلرینی یاشایان روسیه سؤیئت نى تمثیلچیلیک ائدن *Karl Radek* ایله بیر نئجه یول گۆروشمه لر کئچیرمیش⁸³. انور پاشانین تورکیه، روسیه سؤیئتلیگی و آلمانیا آراسیندا ائتلاف گوجلره قارشین اتفاق یارادیلماسی موضوعسونداکی دارتیشمالارا بیر نئجه آلمان نیظامی مقاملاری دا قاتیلیمیشلار. انور پاشا 1920-ینجی ایلین اورتالاریندا موسکوا یا گنده رک

⁷⁸ Bor'ba za Ustanovleniye Uproçeniye Sovetsky Vlasti v Dagestane 1917-1922, s. 316-317.

⁷⁹ Kazim Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1957, s. 342.

⁸⁰ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, İstanbul, 1979, s. 121.

⁸¹ Kazim Karabekir, adı keçən əsər, 492-93.

⁸² Ənvər, Camal, Talat və beş ayrı dostları 1918'inci ilin Desamber ayının birində bir Alman dənizaltısı ilə Odessa'ya doğru yola düşmüşlər. Ənvər deyil, başqaları 1920-21 illərində Erməni terrorçuları tərəfindən öldürülmüşlər.

⁸³ Karl Radek (1885-1939) Brest-Litovsk'a gedən Trotskiy'ə yoldaşlıq etmiş. 1917'inci ilin Novamber ayında Rusiyə Bolşevik hokumətinin xarici işlər komissarlığının köməkçisi olmuş. 1918'inci ilin April ayında Narkomindel'in Orta Avropa Bölmü'nün başına gətirilmiş. Bu safətlə 1918'inci il almanya geri dönmüş və Sapartakist hərəkatlarına qatılmış. Hərəkat başarsızlığa uğradıqdan sonra Berlin'də 1919'uncu ilin Februar ayından 1920'inci ilin Janviyə ayına dək tutsaqda qalmış. Tutsaqdan qurtulduqdan sonra Rusiya'ya geri dönərək Komintern'də çalışmış.

روسىيە سۋېتتى، آلمان و تورك اتفالى نىن ياراتماق اوچون چابا گۇسترمىش⁸⁴.

آلمان عسگرلىك اوزمانى اولان *Fritz Tschunke* نىن 1920 يىنجى ايلين آقوست آيى نىن اون دۇردونده موسكووايا روسىيە مقاملارينا يازدىقى مکتوبا گۇرە توركيه يە حكومتينه كۆمك ائتمك قونوسوندا آلمان و روسىيە آراسيندا راضىلىق الدده ائدىلمىش و آلمان سىياسى و نظامى يئتكىلىرى بۆلگە دكى اتتلاف قارشىيتى مجادله يە مادى كۆمك ائده جكلرىنى قبول ائندىكلرىنى بىلدىرمىشلىر. مکتوبدا آلمانلارين كۆمكى قارادىزده، سامسون- باتوم يوخسا پئتروقرادا دوغرو گۇندىرلىمگە حاضىردىر، دئيله رك موسكووادان جاواب اىسته نىلمىش⁸⁵.

دئمك، بولشويكلر مصطفى صبحىلر (توركيه كمونىستلىرى) واسيطه سى ايله توركيه اولوسچولارىنى اتتلاف گوجلر (انگلىستان، فرانسە، ايتاليا، ژاپون) قارشىسىندا آرايىب تاپار و كۆمك اولماغا حضر اولاركن انور پاشا دا دولايىلى اولاراق توركيه قورتولوش ساواشىنا كۆمك اولسون دئيه آلمان، روسىيە و توركيه اتفالىنى توركيه تورپاقلارىنى دشمن اليندن قورتارماق اوچون ياراتماغا چالشمىش گۇرونر. هر وئرىشىن قارشىسى آلىش اولدوغو اوچون روسىيە بولشويكلرى آلمان دۇلتى ايله اۆز كۆمكلرىنى توركيه اولوسچو حركتىنه يئتيرر و اتتلاف گوجلرىنى توركيه اولوسچولارى ايله باش باشا بير بيرلرى نىن جانينا سالاركن چارلىق روسىيە سى ايچرىسىنده كى تورپاقلاردا مخاليفلرى قلع و غم ائتمگە و ايچ ساواشا سون قويماغا چالشمىش. بئله ليكله دئىكىن نىن (انگلىس طرفيندن حىمايت اولونموش) گوجلرى موسكووانين نىن 100 ميل اوزاقلىغىندا آغير باسقىيا معروض قالار و گئرى اوتوراركن 1920 يىنجى ايلين ژانويه آييندا قولچاق (فرانسە طرفيندن حىمايت اولونان) دا اله كئچىرىلمىش و سىبرى نىن *Irutsk*-دا بولشويكلر طرفيندن محكمه اولونمادان اۆلدورولموش و جسدى قىشدا **آنگار** چايى اوزره هۇرولموش بوزدلىگىند سويا آتيلمىش⁸⁶.

⁸⁴ Cebesoy, Milli Mücadele Hatıratları, İstanbul, 1953, s. 42.

⁸⁵ Tschunke'dən Narkomindel'ə August 14, 1920, Moskova, Arxiv Vneşney Politiki, Türkiye üzere başvuru, Op.:3, Por.:4, Pap. 2.

⁸⁶ Qolçaq, savaşı və dənizvəzir olaraq 1918'inci ilin November ayında Sibiridəki məhəlli hökumətə bir qoşun yaratmış, sonra bu hökuməti çevirərək özünü Rusiya'nın hökumət başçısı kimi tanıtmışa çalışaraq İngilis və Fransə dövlətləri tərəfindən rəsmiyətə tanınmış. Qolçaq ilk olaraq 1919'uncu ilin April ayına dək Qızıl Ordu qarında başanlı olmuş. Qolçağın qoşunları Volqa ırmağını keçərək Qazan şəhərinə dək ilərilədiyinə baxmayaraq 1919'uncu ilin Novamər ayında yenilgəyə uğrayaraq 1920'inci ilin Janviyə ayında Fransə nizami birliklərinə

/وسته ايشاره اولوندوغو كيمي بولغارستان قوشونلاری ائتلاف گوجلری قارشیسیندا یئنیلگه یه اوغرا دیقدان سونرا بلغارستان حکومتی تک باشینا ائتلاف گوجلر ایله باریشا گئتمیش. بئله لیک ایله ده آلمان و اؤتریشدن عثمانلی قوشونلارینا گله جک کؤمگین یوللاری باغلانیدیغی اوچون روسیه دۆلتی واسیطه سی ایله گلجک کؤمگی گونجه آلتینا آماق اوچون تورکیه سوبایلاری (افسرلری) و اولوسچولاری قافقازلاردا بلشویکلر ایله آچیقجا ایش بیرلیگی ائتمگه باشلامیشلار.⁸⁷ تورکیه اولوسچولاری و روسیه بلشویکلری بیربیرلرینی ایستمدیکلرینه باخما- یارقا مجبوراً ایش بیرلیگه باشلادیقدان سونرا ائتلاف باشچیلاری و اونلارین خاریجی ایشلر باشقانلاری آمریکا، ژاپون بؤیوک ائچیلیکلری ایله بیرلیکده 1920 عینجی ایلین ژانویه آیی نین اونوندا بو مسئله نی اله آماغا باشلامیش و توپلانتی نین سونوندا خاریجی ایشلر باشقانلاری گورجیستان و قوزئی آذربایجان حکومتلری نین موقت (de facto) تانیمناسی اوزره قرار قبول ائتمیشلر.⁸⁸ مصطفی کمال 1920 عینجی ایلین فئبروآر آیی نین آلتی سیندا کاطیم قارابکیره بیر تئلقراف گؤندره رک غرب دۆلتلری بو یاناشما ایله هانکی سیاست یئرتیدیکلری اوزره گؤروشلرینی آشاغیداکی ایچریکله ایفاده ائتمگه چالیشمیش:

"باتیلی گوجلر تورکلرین (تورکیه نین) بولشویکلردن ایلیشگی سینی کسمک اوچون ائرمینیستان، گورجیستان و آذربایجانا تاختیمیشلار. اوچ ترانسقافقازیا دۆلتلری نین بوگونکو آشامادا باتی یانلی سی (تورکیه علیه داری) اولاراق تورکیه و بلشویکلر آراسیندا بیر سد اولوشدورمالاری، باغیمسیز تورک دۆلتی قورما یؤنوند کى بوتون اومودلارین سونو آنلامینا گلمه لیدیر. بوندان یانا تورکلر قافقازلاردا بولشویک کونترولونو راحت- لاشدیراجاق هر شئی یاپمالاری گرکلی ساییلار"⁸⁹.

اوسته دئییلدیگی کیمی ائتلاف گوجلری و عثمانلی حکومتی آراسیندا اولان *Mondros* آتیشکسی نین دوقوزونجو ماده سینه اساساً عثمانلی بیرلیکلری آذربایجان جمهوریتیندن آیریلمالی اولموش. انگلیسیلر قافقازلاردا آغیرلیق قازانارکن خلیل پاشا و نوری پاشالار انگلیسیلرین تورونا دوشه رک توتساق ائدیلمیشلر. 1920 عینجی ایل اؤز لرینه

başlıq edən Maurice Janin adlı zata sığınmalı olmuş. Çekuslovakidən olan nizami birlik onu Irkutsk şəhərinə gətirmiş və Irkutsk şəhəri Bolşeviklər əlinə keçdikdən sonra Qolçaq öldürülərək Sibiridəki Angara (rusca. Аңрапа) çayında (Yenissey Irmağının sağ bulağında bir buz dəliyinə atmışlar.

⁸⁷ Sorgun, M. T., Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları, İstanbul, 1972, s. 320-21.

⁸⁸ The Time 16 January, 19 20.

⁸⁹ Karabekir, Kazım, adı keçən əsər, s. 433-35.

قافقازلاردا گلجک گۆرمگن انگلیسیلر گوجلرینی قافقازدان چکرکن خلیل پاشا و نوری پاشانی آزادلیغا بوراخمیشلار. قورتولوش ساواشی دئییه تورکیه اولوسچولاری نین باشلاتدیغی ساواشدان روسیه بولشویکلری ده قافقازلاردا اولدوقجا روسیه ایستعماری نین بیر داها قافقازلارا گئری دؤنمه سی و اورادا کؤک سالماسی اوچون فایدالانماغا چالیشمیشلار. *Admiral de Robeck* انگلیس دنیز قووتلری باشچیلیغی نین دفترینه یوللادیغی خبرده یازیر: "ایندیکی قوشول و شرابیپده بولشویکلر گوجلرینی مصطفی کمال ایله بیرلشدیره رک ... بوتون خزر دنیزی نین کونترولونو اله کئچیریب گورجوستان و ایران ممالیکی محروسه سی نین قوزئی نی ایشغال ائده رک باکی و انزلی نی اله کئچیرمه لری نین اؤنونده هنج بیر انگل یوخ ساییلار"⁹⁰. بو آرادا آنادولونون ماراشدا تورکیه اولوسچولاری و فرانسه گوجلری آراسیندا بؤیوک سواش سوررکن فرانسه قوشونلاری نین بؤلگه نی ترک ائتمکلری استانبولداکی ائتلاف گوجلرینی داها دا راحتسیر ائدیرمیش. بئله لیکله استانبولو الده توتماق اوچون انگلیستان خارجی ایشلر باشقانلیغی 1920 عینجی ایلین مارت آیی نین اون اوچونده ژئرال دئنیکن ایله بیرلیکده بولشویکلره علیهینه چارپیشماقدا اولان انگلیس گوجلری نین استانبولا داشینماسینی ایستمک زوروندا قالمیش. سونوچ اولاراق ائتلاف گوجلری نین اوست شوراسی استانبولون تمام اشغالینا و بوغازلار اوزره نظارتی اله کئچیرمگه قرار وئرمیش. *Sir Henry Wilson* باشچیلیغی آلتیندا اولان ائتلاف گوجلر 1920 عینجی ایلین مارت آیی نین اون آلتی سیندا استانبولون محللرینه گیره رک تورکیه اولوسچولارینی توتاراق *Malta* آداسینا سورگون ائتمیشلر⁹¹.

استانبول انگلیس گوجلری طرفیندن اشغال اولدوقدان سونرا لنین قافقاز جبهه سی عسکری دئوریمچی شوراسی نین عضولری *Smilga* و *Orjonikidze*-یه بیر تئلقراف واسیطه سی ایله باکی نین اشغالی اوچون گرکلی ایشلرین گؤرولمه سی و گورجوستان اوزره ده ایش قویولماسینا بویوروق وئرمیش⁹². لنین نین مارت آیینداکی وئردیگی بویوروغا اساساً *Grigoriy Orjonikidze* ایلک اولاراق *Mikhail Tukhachevsky* (بوتون قافقاز جبهه سی نین باشچیسی) و *S. M. Kirov* (اون بیرینجی اوردونون سیاسی سوروملوسو و مسئولو) ایله گؤروشموش.

⁹⁰ De Robeck'dən Dəniz Quvvətləri Başçılığına, Mart 1920; London, PRO; FO 371/5046.

⁹¹ Churchill College Archives Centre, Cambridge; De Robeck Papers DRBK 6/1.

⁹² Lenin'dən Smilga və Orjonikidze'yə telqraf, 17 Mart, 1920, Lenin, Leninsky sbornik, XXXIV, s. 279.

آنadolodaki türkiye oluſuſçuları aſtانبولون aſğalına qarşıliq olaraq ĸakimiyetleri Altında olan buton انگلیس سوبایلارینی (اڤسرلرینی) او جمله دن *General Lord Rawlinson* -و ارضومداکی دوشرکه سینده توتماقلا جاواب وئرمیشلر. انگلیسلرین اſتانبولدا türkiye وطنداſلارینا بو آمانسیز داورانیشلاری türkiye اولوſuçو حرکتینه داها دا سورعت وئره رک 1920 ینجی ایلین آپریل آیی نین بیرمی اوچونده آنکارادا کئچیحی بیر حکومت قورولماق اوچون بؤیوک میللت مجلسی توپلانماسینا قرار وئریلمیش.⁹³ اولوſuçو حرکتین باشچیسی مصطفی کمال آدینا بوتون والیکلره، ائله (شهرستان) لره و اوردو بیرلیکلی نین یئتکیلرینه بیر آچیقلاما گؤنده ریه رک آشاغیداکی ایفاده لره یئر وئریلمیش:

"شو حالدده، دولت مرکزی نین قورونماسینی، ملتین باغیمسیزلیغینی و دولتین قورتاریلماسینی ساغلاياجاق تدبیرلری دوشونمک و اویقولماق اوزره، ملت طرفیندن اولان اوستو یئتکیلر داشییان بیر مجلسین آنقارادا توپلانمایا چاغریلماسی و داغیلمیش olan ملت وکیللریندن آنقارایا گله بیلجکلرین ده بو مجلسه قاتیلمالاری ضروری گؤرولموشدور"⁹⁴.

مصطفی کمال عثمانلی ĸاکیمیته باش شهری نین اſğالینی ائشیدیر ائشیتمز کاظم قارابکیره قافقازلاردا بولشویکلر ایله بیرلشیک بیر جبهه یاراتماق اوچون گرکلی ایشلرین یئرینه یئتیریلمه سینی ایستیمیش.⁹⁵ کاظم قارابکیر مصطفی کمالدان یئنی گلیشمه لری اویرندیکدن سونرا باشدان بری سوردوگو محافظه کارلیغینی بیر یانا بوراخاراق باکیدا olan خلیل پاشایا اſتانبولداکی سون گلیشمه لری آنلاتمیش و اوندان الینده olan بوتون گوجلری قافقازلارداکی بولشویک یاییلماسینی دستکلمک اوچون سفر ائتمه سینی ایستیمیش.⁹⁶ اؤته یاندان مصطفی کمال روسیه بولشویک ĸاکیمیتینه 1920 ینجی ایلین آپریل آیی نین بیرمیسینده رسمی مکتوب یازاراق روسیه بولشویکلری ایله رسمی امکداشلیق ائده جگینی بیلدیرمکه چالیشمیش، اوخویوروق:

"تورک حکومتی ... گورجوستان و آذربایجان ... سؤیئت روسیاسی ایله بیرلیکه زورلما سوروملوغونو قبول ائدر، و یاییلماجی ائرمنیستانا qarşı یاییلاجاق عسکری اوپئراسیونلاری اوستلنمکه حاضر"⁹⁷. بو

⁹³ Cebesoy, A. F., *Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, 357-58.*

⁹⁴ Atatürk Nutuk, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Kutlama Koordinasyon Kurulu, cild I, s. 288.

⁹⁵ Karabekir, Kazım, adı keçən əsər, s. 505.

⁹⁶ Karabekir, Kazım, adı keçən əsər, s. 508.

⁹⁷ Mustafa Kemal'dan Sovyet Rusya hükümetine, 26 April, 1920, Moskova, Arxiv Vneşney Politiki (Xarici işlər Politik Arşivi), Op.: 3, D.: 3, Pop.: 2.

گلیشمه لرین یانی سیرا 1920 عینجی ایلین آپریل آییندا روسیه کومونیست پارتیسی نین مرکز کمیته سی قافقازداکی شعبه سینه بؤیوک یتکی و مسئولیتلر وئره رک قافقاز جمهوریتلرینی اشغال ائتمکده قرارلی اولدوغونو بیر داها آچیقجا اورتایا قویموش. بئله لیکله روسیه کومونیست پارتیسی نین قافقاز قولو اون بیرینجی اوردویا باغلاناراق باشچیلیغینا *Orjonikidze*، باشچی کۆمکچیسى *Kirov*، دفتر عضولری ایسه آذربایجانلی *Nəriman Nərimanov* و گورجو *Budu Mdivani* گۇرۇ و وظیفه آلمیشلار⁹⁸. اؤته یاندان تورکیه اولوسچولاری آذربایجان حاکیمیت یتکیلیرینی و اتکیلی (تأثیرلی) مسلمان لیدرلری، بولشویکلرین آذربایجان جمهوریتی نین مستقیللیگینه توخونماق نیتینده اولمادیق-لارینی، اونلارین تمل آماجی نین قارداش تورکیه تورپاقلاری نین مستقیللیگی اوچون ساواشان آنادولوداکی میلی حرکتیه عسکری کۆمگین چاتدیراغاغینا اطمینان ائدیله جک بیر کئچیت یولو ساغلاماق اولدوغونا اینانديرماغا چالیشمیشلار. کاطیم قارابکیرین فواد ثابتدن آلدیغی ایکی خبره گۆره بلشویکلر آذربایجان و داغستانى اشغال ائتمه یه جکلرینه داییر سؤز وئرمیش ایمیشلر⁹⁹. تورکیه اولوسچولاری و کومونیستلری بولشویکلره آذربایجاندا داها گئنیش بیر خالق دستگی قازانماق اوچون 1920 عینجی ایلین آپریل آییندا باکیدا بیر داها میتینگ دوزنلیمیشلر¹⁰⁰. 1920 -ینجی ایلین آپریل آیی نین بیرمی یندیسینده آذربایجان کومونیست پارتیسی نین مرکز کمیته سی، روسیا کومونیست پارتیسی نین بؤلگه کمیته سی، باکی شعبه سی و باکی مرکزی ایشچی کونفرانسی (روسیه کومونیست پارتیسی نین بویوروغو دوغرولتوسوندا) آذربایجان حکومتینه اون ایکی ساعات ایچینده تسلیم اولما چاغریسی وئرمیشلر. هامان گوندن بیر گون اؤنجه اون بیرینجی اوردو سرحدی کئچدی خبری باکییا چاتمیش ایمیش¹⁰¹. بئله لیکله آذربایجان میلی حاکیمیتی دئوريله رک نریمان نریمانوو ظاهرده باشد اولماقلا حسینوو، موسا بگ اوو، بنیادوو، عالیموو و قارایئو یئر آلدیغی بیر عسکری کمیته آذربایجان میلی حاکیمیتی نی بولشویکلرین انحصارینا ایلتمک اوچون دئور آلمیش¹⁰². آذربایجان میلی حاکیمیتی نین بولشویکلر انحصارینا کئچمه سی بولشویکلر طرفیندن اویدورولموش "میلیتئر کمیسئرلیگی" نین رسمی "*Narkomnats*" قازئته سی نین مسئولو،

⁹⁸ Jvaniya, G. K., V. İ. Lenin, *KsK Partii i Bolşeviki Zakavkaz'ya*, Tiflis 1969, s. 231.

⁹⁹ Karabekir, Kazim, adı keçən əsər, s. 459-65.

¹⁰⁰ Karabekir, Kazim, adı keçən əsər, s. 610.

¹⁰¹ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul, 1979, s. 149.

¹⁰² İskəndərov, M. S., *İstoriyi Bor'bi Kommunističeskoy Partii Azerbaycana za Pobedu Sovetsky Vlasti*, Bakı, 1958, s. 440.

سلطان قالئو¹⁰³ طرفیندن روسیه سؤیتلیگنه (اوخو: بولشویکلر توتساغینا کئچمیش خالقلارا) قوتلانمیش. بو قوتلاما "*Zhizn National' nostey* آدلی روس دیللی اورقاندا گلجگه دوغرو بیر آرزو کیمی یاییلانمیش، اوخویوروق": آذربایجاندا ایران ممالیکی محروسه سینده کی انگلیس لرین جانینی یاخایلر، عربستانا اوزانابیلر و تورکیه-دکی دئوریمجی حرکت اؤنچولوک ائده بیلردیک¹⁰⁴. آذربایجان اله کئچیریلدیکدن سونرا روسیه باشچیسی ویلادیمیر ایلیچ لنین شوشه و چینی ایشچیلری قورولتاییندا دئمیش: "صنعتیمیزین یاناجاق یوخلوقوندان یانا دوردوغونو بیلیریک. ... آرتیق صنعتیمیزه حیات وئره جک بیر اقتصادی تمله ایندی یییه لنمیشیک"¹⁰⁵. آذربایجاندا سؤیتچیلیک (اوخو روسیه سؤیتتی) حاکیمیتی قورولدوقدان سونرا موسکوا و آنکارا ایلیشگیلری داها دا گئنیشلنمگه باشلامیش. ابراهیم آبیلوو سؤیت آذربایجانین نین تمثیلچیسى دئییه قارص، ارضروم و سامسوندا ائلچیلیکلر (کنسولگری) آچیلیمیش. 1920-ینجی ایلین یولی آییندا بیر تورکیه هیئتى سامی بکیر باشچیلیغی ایله موسکوا دا اولارکن روسیه بولشویکلری تورکیه یه کؤمک ائده جکلرینه داییر تورکیه روسیه آراسیندا قارا یولون اولماسینی طلب ائتمیشلر. او زامان باکی دمیر یولوندا ارضروما دوغرا گل گئت اولاناغی - ارمنستان مستقل اولدوغوندان یانا- اولمادیغی اوچون موسکوا حکومتی نین سیاسى دفترى تورکیه اولوسچولارینا 1920-ینجی ایلین یولی آییندا قیزیل و سیلاح وئرمک قراری آلمیش. تورکیه اولوسچولاری و روسیه بولشویکلری ایلیشگیلری بیر یانا دورسون 1920-ینجی ایلین آقوست آیی نین اونوندا ائتلافچیلارلا عثمانلى آراسیندا فرانسه نین پاریس شهرینده *Sevr* آنلاشماسى ایمضالانمیش¹⁰⁶. بو آنلاشماغا اساساً بوگونکو تورکیه تورپاقلاری نین دا داغیلماسینی اؤن گؤرورموش؛

¹⁰³ Mir Said Sultan Qaliev (Aliiev) bir Volqa Tatarı olmuş, 1917'inci il Bolşeviklərə qatılmış və 1923'üncü ilin May ayına dək Komunist Partısı üzvlüyündə qalmış.

¹⁰⁴ Zhizn National' nostey, No. 18, 1920, s. 70.

¹⁰⁵ Lenin, V. İ., Collected Works, cild XXXI, Moskva, 1977, s. 121.

¹⁰⁶ Yunan'ın İzmirə ordu çıxarmasını və İstanbulun İnglislər tərəfindən işğal olmasından qayqı keçirən Osmanlı hökumətinin səltənət şurası Yuni ayının 22'sində Damat Ferit Paşa başlığında Fransənin Paris şəhərinə bir heyət göndərmiş. Bu heyət Aqust ayının 10'unda Sevr anlaşmasını imzalamış.

اوسته کی خریطه یه اساساً تورکیه رسمی اولاراق ائتلاف گوجلری نین اشغال بؤلگه سینده دؤنه رک ایران ممالیکی محروسه سی نین قوزئی گونباتان بؤلگه سینده ایچرمیش (باخ *Mondros* : آنلاشماسی یوخسا *Mondros Mütarekesi* سی نین دوقوزونجو بند) آنادولودا بیر ارمنی دؤلتی یاراناجاقمیش¹⁰⁷. بو گلیشمه لره باخمایاراق آنلاشمانی ایضلایان عثمانلی حکومتی نین آنادولودا هئج بیر اوتوریته سی قالمامیش ایمیش. بو دورومدا یئنی تورکیه اولوسچو حکومتی روسیه بولشویک حکومتی ایله ایلیشکیلرینی گئنیشلمکده داها دا قرارلی اولموش. 1920-ینجی ایلین سئپتامبر آییندا روسیه بولشویک و تورکیه اولوسچولاری آراسینداکی اؤن آنلاشمانین قوشوللاری آنکارایا چاتماسیندان سونرا ائرمینلر و تورکیه حکومتی آراسیندا بیر ساواش پاتلاق وئرمیش¹⁰⁸. ائرمینی سوسیال دئموکرات پارتیسی "*Hinçak*" روسیه کمونیست رهبری اولان ویلادیمیر ایلیچ لنینه بیر مکتوب یازاراق مصطفی کمال و کاظم قارابکیری اولارلا ظلم ائتدیردیکده گناهلانديرمیش و ائرمینی تورپاق بوتونلوگونو ساوینماق اوچون روسیه بولشویکلریندن کؤمک ایسته میش¹⁰⁹. ساواشین قایداسینا گؤره شیکایتی دینلمدن قارص بؤلگه سینده تورکیه قووتلری سرعت ایله 1920-ینجی ایلین اوکتوبر آییندا اله کئچیرمیش - تورکیه حکومتی، ایران ممالیکی محروسه سینده کی تورک سلاله لری و روسیه دؤلتلری اوغروندا ساواشدیقلاری بؤلگه نی - تورکیه اولوسچولاری نین بو سرعت ایله ایلیرلمگینی بو یول *Nəriman Nərimanov*، *Eliava* و *Pavloviç* -لر لنینه مکتوب یازاراق اونا

¹⁰⁷ Wikipedia. Org.: [http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:TreatyOfSevres_\(corrected\).PNG](http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:TreatyOfSevres_(corrected).PNG)

¹⁰⁸ Karabekir, Kazım, adı keçən əsər, s. 714-887.

¹⁰⁹ Ermənistan Sosial Demokrat Partisindən Lenin'ə, 10 Səptabr, 1920, Moskva TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 208.

اؤز اعتراضلارینی بیلدیرمیشلر¹¹⁰. بئله لیکله روسیه بلشویک حکومتی نین قافقاز کمیته سی بو دورومو یاخشی بیر فرصت دئییه دیرلندیرمگه باشلامیش. بونون یانی سیرا 1920 عینجی ایلین نوامبر آیی نین بیرمی یئدیسیده ایستالین باکیده اولان *Orjonikidze* - ۵ تئلقراف ائده رک دورمادان ارمنستانا قوشون یئریتمگی تکلیف ائتمیش¹¹¹. 1920 -ینجی ایلین اوکتوبر آیی نین اون بیرینده تمام روسیه سوؤیت تمثیلجی سی کیمی ائرمینستانین باش شهری کیمی تانینان ایروانا چاتان *Boris Vasilievviç Legran* نوامبر آیی نین بیرمی دو قوزوندا ائرمنی حکومتینه یئتکیلرینی "دئوریمچی کمیته"یه وئرمه لی دئییه بیر اوتیماتوم وئرمیش. آذربایجاندا اولان قیزیل اوردونون اون بیرینجی بیرلیکلری آذربایجان سرحدینی کئچه رک ایروانا دوغرو ایلریلمگه باشلامیش. ایکی جبهه (روسیه بولشویکلری و تورکیه اولوشچولاری) آراسیندا قالان ائرمنی داشناق حکومتی ایکی پیسین یاخشیسسی دئییه بولشویکلر ایله راضیلاشماق قرارینا گلیمیش و *Legran* ایله ائرمینستانین بیر "مستقیل سوسیالیست جمهوریت" اولدوغونو بیلدیرن بیر آنلاشمایا قول چکمیش¹¹². تورکیه اولوشچو حکومتی نین قارس ولایتینی ائرمینلردن گئری آلماسی موسکوا و آنکارا آراسیندا گرگینلیگه یول آچارکن بو مسئله تورکیه سول تشکیلاتلاری ایله تورکیه میللی آخیملاری آراسیندا دا منفی یانسیماغا باشلامیش. بو مسئله ایستر او زامانکی ادبیات و ایسترسه ده تورکیه بؤیوک ملت مجلسی توتانقلاریندان دا گؤرونمکده¹¹³. زامان گئدیشى ایله روسیه بولشویک و تورکیه حاکیمیتی آراسیندا کئچمیشده اولان دوستلوق ایلیشگیلری سویوماغا باشلامیش. بئله لیکله تورکیه گورجوستان حکومتینه قارشین کئچمیشده کی طرفسیز حتی گورجوستانین روسیه بولشویک حکومتی نین ترکیبینه قاتیلماسینا زورلایاجاغی نظریندن توتومونو دگیشمگه باشلامیش. بئله لیکله تیغلیسده کی تورکیه تمثیلجیسی اولان کاظم بگ گورجوستانی بیر مستقیل مملکت گؤرمک سیقنالی وئریلمگه باشلامیش. بو مسئله

¹¹⁰ Eliava, Skatçko, Nərimanov və Pavloviç'dən Lenin'ə, Oktober 1920, Moskva, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 208.

¹¹¹ Sverdlov, Grigoriy Konstantinoviç Orjonikidze- Biografia, Moskva, 1962, s. 140.

¹¹² Kutnetsova, S. İ., Krakh Turetskoy Inerventsii v Zakavaz'ye v 1920-21 godakh, Voprosı İstorii, No.: 9, 1951, s. 147.

¹¹³ TBMM, Zabıt Ceridesi, 1920-23, VIII, 1940. və Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar, Ankara, 1967.

گورجوستانداکی روسیه بولشویک مسیونو طرفیندن 1920 -ینجی ایلین نوامبر آییندا موسکووا یا بیلدیریلیمیش¹¹⁴.

بو زاماندا باشلاباراق روسیه سؤیئتلیگی بیر داها غرب دونیاسی ایله باشلاریندا انگلیسلر اولماقلا بیرلیکده اقتصادی امکداشلیق قورماغا و اؤز اقتصادینی گوجلندیرمگه یؤنلیمیش. بونلار باخمایاراق روسیه بولشویکلری آذربایجان و ائرمنیستاننی اشغال ائتدیکن سونرا سیرا گوجیستانا گلیمیش ایمیش. محلی بولشویکلر 1920 -ینجی ایلین اورتالاریندا باشلایاراق قافقازداکی "دئوریمچی کمیته" نین وئردیگی تعلیماتلار اساساً گورجوستاندا سیاسی آرا قاریشیقلیق سالماغا چالیشیر-میش¹¹⁵. ائرمنیستان اشغال اولوندوقدان ایکی هفته سونرا قافقازداکی "دئوریمچی کمیته" گورجوستانداکی دورومو گؤروشمک اوچون بیر توپلانتی کئچیریمیش. بو توپلانتیدا گورجوستانین دا اشغال اولونماسی اوزره آنلاشیلمیش. بو قرارین آرخاسینجا *Orjonikidze* گورجوستانی قیزیل اوردو واسیطه سی ایله اله کئچیرک دئییه روسیه کومونیست پارتیسی نین نظیرینی اؤیرنمک اوچون لنینه بیر تئلقراف گؤندرمیش. بیرینجی دؤنه (دفعه) قافقاز "دئوریمچی کمیته"سی نین بیر قرارینی قبول ائتمکده قوشقولانان لنین بو مسئله اوزره بولشویک یئر آلتی تشکیلاتینا سیاسی کؤمک ائتمگی اویقون حئساب ائتمیش¹¹⁶. موسکوانین اؤنجه کی کؤنولسوزلوگونه باخمایاراق *Orjonikidze* 1920 -ینجی ایلین یولی آییندا "دئوریمچی کمیته"نین اصرارلا گورجوستانی اله کئچیرمک ایسته دیگینی یئنیله میس. بو گؤروش *Çiçerin* طرفیندن ده دستکله میس¹¹⁷. روسیه سؤیئتلیگی خاریجی ایشلری نین خالق کامیسانی *Leonid Krasin* اقتصادی ایلیشگیلر یاراتماق اوچون انگلیستانا گئده رک اورادا انگلستانین خاریجی ایشلر باشقانی *Lloyd George* ایله گؤروشموش. *Leonid Krasin* انگلستانین خاریجی ایشلر باشقانی *Lloyd George* -دن روسیه سؤیئتی نین قافقازلاری ماراق داییره سینه کئچیردینی قبول ائتدیکلرینی اؤیرنمیش. بو دوروم و وضعیت *Lloyd George* ایله *Leonid Krasin* آراسیندا 1920 -ینجی ایلین دئسامبر آییندا

¹¹⁴ Sovyet təmsilcisindən Çiçerin'ə, 24 Novabr, 1920, Moskva, Arxiv Vneşney Politiki (Xarici işlər Politik Arşivi), Op.: 3, Por.: 4, Pop.: 2.

¹¹⁵ Jvaniya, G. K., V. İ. Lenin, KSK Partii i Bolşeviki Zakavkaz'ya, Tiflis, 1969, s. 239-40.

¹¹⁶ Sverdlov, Grigoriy Konstantinoviç Orjonikidze, Moskva, 1962, s. 143-44.

¹¹⁷ Sverdlov, adı keçən əsər, s. 143.

انگلیستان حکومتی ایله تجاری گۆروشمه لر قونوسوندا بیر گۆروشمده اورتایا چیخمیش¹¹⁸.

بو گلیشمه روسیه بولشویکلری نین بۆلگه یه یۆنلیک پلانلارینی حیاتا کئچیرمک اوچون بیر شیرنیکدیرمک و تشویک کیمی یوروملانمیش. بو آلقیش و ایزلنیملر ویلادیمر ایلیچ لنینی، گورجوستانداکی منشویک حکومتینه سون قویماغی بیر داها گۆزدن کئچیرمگه یۆنتمیش و لنین دورمادان گورجوستان اوزره قرارینی وئرمیش. بئله لیکله 1921-ینچی ایلین ژانویه آییندا گورجوستان کمونیست پارتیسینه بیر آياغا قالخما (قیام) هۆرگوتلمک (تشکیلاتلاندیرماق) تکلیفی گۆندریلمیش. یئرلی کمونیست تیملری قیزیل اوردونون ایلریله بییشی نین اۇنجوسو اولاراق 1921-ینچی ایلین فئروآر آیی نین اون بیرینی اون ایکیسینه باغلایان گنجه بورچالیدا منشویک گورجو حکومتینه قارشى بیر آياغا قالخماغا باشلامیشلار. ایکى گون سونرا روسیه کمونیست پارتیسی نین مرکز کمیته سى اون بیرینجی اوردو دئوریمجی عسکری کمیته سینه و *Orjonikidze*-یه عصیانچیلارین کۆمگینه گئتمه ایجازه سى وئرمیش¹¹⁹. قیزیل اوردونون اون بیرینجی بیرلیکلری فئروآر آیی نین اون آلتیسیندا گورجوستان سرحدینی کنچه رک مارت آیی نین بیرمی بئشینده تیغلیسه گیرمیش¹²⁰. بو دوروما ساکیت قالماق ایستمگن تورک قوشونلاری- انگلیس بیرلیکلری مارت آیی نین بئشینده باتوم لیمانی نی ترک ائتدیکن سونرا- 1921-ینچی ایلین مارت آیی نین سکیزینده گورجوستانین باتوم لیمانی نی اله کئچیرمیش¹²¹. بو گلیشمه لر تورکیه و روسیه سؤیئتی آراسیندا قارشى دورماغا یول آچمیش. بو آردا موسکوا و آنکارا بیر بیرلرینه اویاری و اخطار وئرمگه چالیشدیقلارینا باخمایاراق 1921-ینچی ایلین مارت آیی نین اون سکیزینده گورجوستان منشویک حکومتی ایکى آتیشما جبهه سى آراسیندا قالماق ایستمه دیگی اوچون 1921-ینچی ایلین مارت آیی نین اون دۆردونده گورجوستان کمونیست پارتیسی طرفیندن قورولموش اولان گوجیستان دئوریمجی کمیته سى ایله بیر آتیشى کس ایمضالانمیش¹²². سونراکی گون *D. P.*

¹¹⁸ Mayskiy, Anglo-sovetskoye trgovoye soglaşeniye 1921 goda, Voprosi İstorii, No. 5, May, 1957, Moskva, s. 70-71.

¹¹⁹ Krestinskiy'dən (Mərkəz Komitə Adına) Smilga və Orjonikidze'yə, 14 Mart, 1921, Meijer, J, M., Trotsky Papers, 1917-1922, The Hague, 1964, cild II, s. 377.

¹²⁰ Pravda, Moskva, 2 Mart 1921.

¹²¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1920-1923, cild IX, s. 67.

¹²² Pipes, R., The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism, 1917-1923, Cambridge, 1964. s. 238.

Zolpha باشلىچىلىقى ئلتىندا قىزىل اوردو بىرلىكلىرى باتوما دوغرو ايلرلىمكلە تورك بىرلىكلىرى اۇنجه كى موضعلرىنه گئرى اوتورمالى اولموش¹²³.

قىسا سۇز ايله دئىلرسە بىرىنچى دونيا ساواشىندا اورتا گوجلرىن يئنىلمە سى عثمانلى ائمپىراتورلوغونون چۆكمە سىنه، توركىه ده مىللى دۆلتىن ۋە عرب وىلاتلرىنده بىر چوخ عرب دۆلتلىرى نىن يارانماسىنا يول آچاركن قافقازداكى عثمانلى حاكىمىتى نىن نفوذ دائىره سى ئلتىندا قورولموش آذربايجان، ارمنستان ۋ گورجستان حاكىمىتلىرى نىن چۆكمە لرى ايله روسىيە بولشوىك اىستعمارى نىن الينه كئچمە لرىنه يول آچماقلا سونوچلانمىش.

ايشىق سۇنمز، 07.04.2009

¹²³ Kheyfets, A. N., Sovetskaya Diplomatiya i Naridi Vostoka 1921-1927, Moskva 1968, S.100 - 104.

روسیه بولشویکلری ایله آلمان فاشیستلری نین ایستعمارچی و تاریخی آنلاشلاری

دین، سیاست و توپلوم آچیسیندان یهودی لرین باسقیا معروض قالمالاری مسیحیت تاریخی نین باشلانقیجینا قاییتماسینا باخمایاراق آلمان ناسیونال سویالیست ایشچی پارتیسی (NSDAP) 1933-ونجو ایل ایش اوستونه گلدیکدن سونرا یهودلار اوزره بو باسقیلار یئنی بویوتلار چاتماغا باشلامیش¹²⁴. 1933-1944 ایللر آراسیندا آلمان فاشیستلری بوتون آوروپادان 6 میلیون یهودی نی توپلایاراق اونلاری اؤلدورموشلر. آلمان نازیستلری خالق کیتله سینی یهود آزینلیغی علیهینه قیزیشدیرماق اوچون اونلاری **گر کئچی (Sündenbock)** کیمی تانیتماغا چالیشمیشلار. آلمان نازیستلری 1933-ونجو ایل حاکیميته گلدیکدن سونرا آلمان توپلوموندا یهودیلره دیوان توتولما مسئله سی اورتایا قویولموش. 1933. ونجو ایلین ژانویه آیی نین اونوندا یهودیلرین و اونلارین وار دؤولتی علیهینه بیرینجی سیاسی و فاشیستلیک گیریشیمی SA (Sturmabteilung) آدی آلتیندا حیاتا کئچمگه باشلامیش. ایکینجی دنیا ساواشینا دک یهودیلری آلمان توپلوموندا آیرماق و اونلارین نسلینی کسمک اوچون 250 قانون قبول اولونموش¹²⁵. 1933-ونجو ایلین آپریل آیی نین بیریندن باشلاپ یاراق یهودی ائولری نین بیخیلماسی و ایش یئرلری نین باغلانماسی حیاتا کئچیلیمگه باشلامیش. آدی چکیلن گون آلمان نازیستلری نین تاریخینده تحریم گونو (Boykott-Tag) دئییه قلمه آلینمیش. بو تاریخدن باشلاپ یاراق یهود دکانلاری و ایش یئرلری نین باشلیق و تابلولارینا „*Deutsche! Wehrt euch! Kauft nicht bei Juden!*“ (آلمانلار! اؤزونوزو ساوی نین! یهودیلردن مال آلماین) ایفاده سی بیر قانون کیمی حاکیمیت طرفیندن یازیلاراق

¹²⁴ Torsten Kupfer, Generation und Radikalisierung, Die Mitglieder der NSDAP im Kreis Bernburg 1921-1945, Berlin 2006

¹²⁵ Torsten Kupfer, bax orada.

یهودیلر ایشه آلمادایغی نین یانی سیرا یهودیلرین ادبی و اینجه صنعت اثرلری ده یاندریلماغا باشلامیش¹²⁶. 1935-ینجی ایلین سئپتامبر آییندا آلمان نازیستلری نین تبلیغاتیندا آلمانلارین نورنبرگ شهرینده اورتایا آتیلیمیش "Nürnberger Rassengesetzen" ایفاده سی اؤز عکسینی تاپماغا باشلامیش. بو قانونلار اساسا آریا ایرقیندان اولمایان اینسانلاردان وطنداشلیق حاققی آلیناراق اونلار آلمان وطنداشی دئییل، اونلار بیر حاقسیز و حقوقسوز معامله یه تابع توتولموشلار. 1938-ینجی ایلدن باشلایاراق هئچ بیر یهودی آلمان توپلومونا بیلە خدمت وئریله جک (دوقتورلوق و وکالت و ساییره ایشلرینده) اؤز ایشی نی سوردوره بیلمه میس. 1938-ینجی ایلین نوامبر آیی نین 9-ونجو گونونون 10-ونجو گونە کئچیت گئجه سی "Reichskristallnacht" دئیە 20.000 آلمانلی یهود توتولاراق اونلارین تاپینما (عبادتگاه) یئرلری، دکانلاری، ایش یئرلری و مکتبلری اودا چکیلیمیش و دگرلری اشیالاری آلمان نازیستلری طرفیندن تارانمیش¹²⁷.

آلمان ناسیونال سوسیالیست ایشچیلر پارتیسی (NSDAP) ایله روسیه کومونیست پارتیسی نین دونیایا حاکیم کسپلمک اوچون آنلاشمالاری

نازیست آلمان حاکیمیتی طرفیندن اوستکی آسما کسمه لره باخمایاراق 1939-ونجو ایلین آقوست آیی نین ییرمی اوچونده روسیه بولشویک ایستعمارچی حاکیمیتی (بعضی لری نین عوامفریب دئییشلرینه گؤره سویئتلر بیرلیگی) نین خالق کومیساری نین باشچی سی و خارجی ایشلر باشقانی ساییلان Wjatscheslaw M. Molotow و آلمان نازیست حاکیمیتی نین خارجی ایشلر باشقانی Joachim von Ribbentrop ایللر یئریتدیکلری گیزلین دانیشیقلا سونوجوندا موسکوودا ژوزف ایستالین حضوروندا اون ایلیک Hitler - Stalin آنلاشماسی

¹²⁶ Nazi boycott of Jewish businesses:

http://en.wikipedia.org/wiki/Nazi_boycott_of_Jewish_businesses

¹²⁷ Bax. Orada.

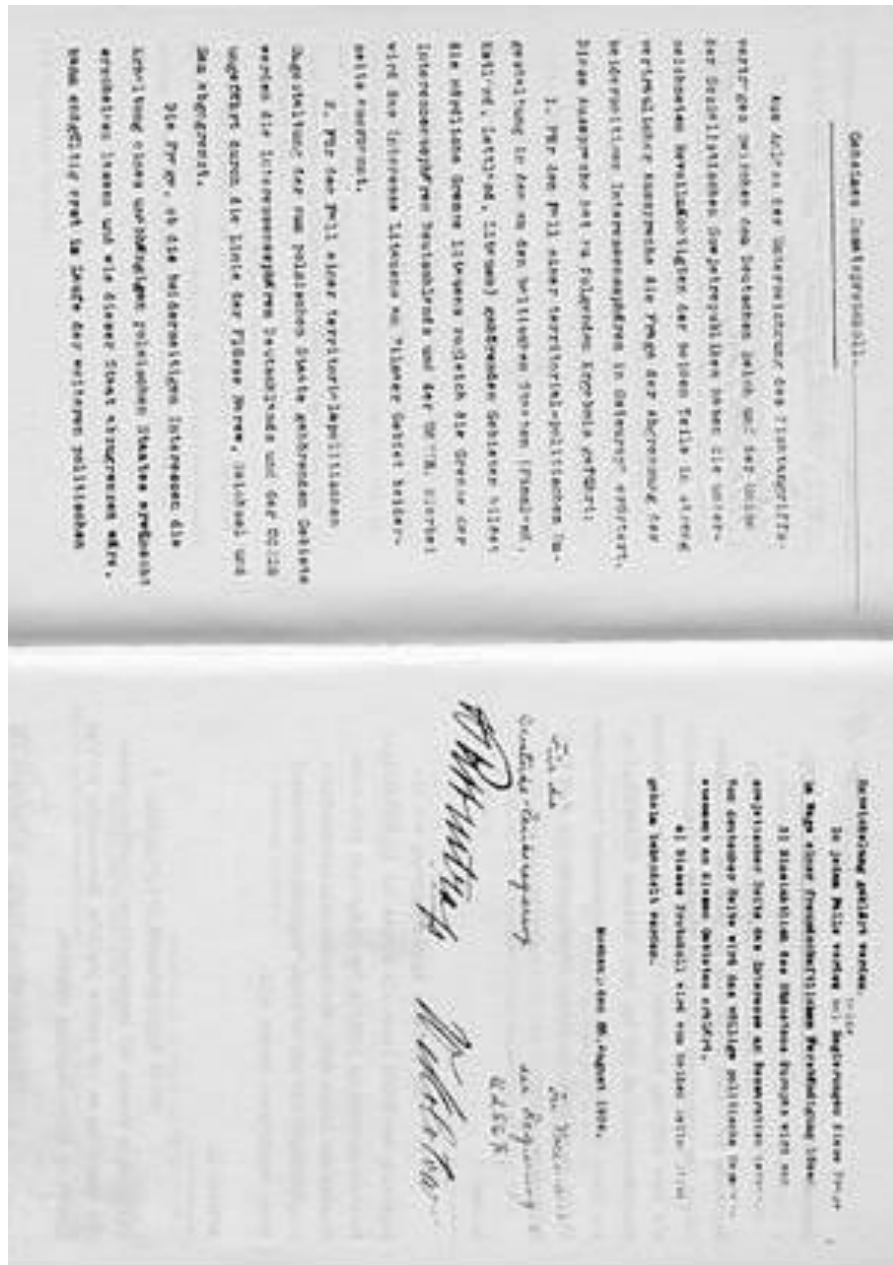
دئییه ایکی آنلاشما ایضالامیشلار. او زامانکی دنیا ایجتیماعیتی آز دا اولسا، بو اوج صحیف لیک آنلاشمدان بیلگیلنمیش:

اوسته کی آنلاشمانین یانی سیرا روسیه کمونیست (بولشویکلر) و آلمان فاشیست (آلمان ناسیونال سویالیست ایشچیلر پارتیسی (NSDAP) نماینده لری بیر بیرلرینه قارشی اؤز موقعیتلرینی محکم‌لندیرمک، یئری گلرسه دونیا یا تک باشلارینا حاکیم کسيلمک اوچون اورتاق بیر نقطادا اوزله شه رک لهیستان (Poland) مملکتی نی ایکیه بؤلّمک ایله، ایستر دیل و مدنیت آچیسیندان، ایسترسه ده سوی قیریمی (نسل کشی) باخیمیندان اورتاق بیر جنایته ال اتمیشلار. بو آنلاشمانی باشقا آنلاشمالار دا ایزلمه لی اولموش. هیتلر و ایستالین حاکیمیتلری نین سونرا اورتایا چیخمیش گیزلی آنلاشمالاری آشاغیدا سرگیله نمیش¹²⁸:

¹²⁸ Deutsches Historisches Museum, Das Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Nichtangriffs-Vertrag vom 23. August:

<http://www.dhm.de/sammlungen/zendok/hitler-stalin-pakt/Dokument.htm>

بو آنلاشمايا اساسا لهيستان تورپاقلاری نين گونباتان بۆلومو *Narew*، *San* و *Weichsel* چایلاری نين سرحدینه دک آلمان نازیستلرینه و گونچیخان بۆلومو و *Bessarabien* بۆلگه لری ایسه روسیه بولشویک حاکمیتی آلتینا کئچمه لی اولموش¹²⁹.

آلمان رایش خارجی ایشلر
آرخداد v. Ribbentrop و باشقانی
Molotov و Stalin.
23. August 1939.

روسیه بولشویک خالق کومیساریاسی
نین باشچیسی و خارجی ایشلر
باشچیسی و آلمان نازیستلری نین
دونیا علیه لرینه ایشلمک ایسته
دیكلری جنایتلرین ایضالاتما
مراسیمی.
23. August 1939: v. Ribbentrop,
Stalin, Unterstaatssekretär Gauß,
Legationsrat v? Rusca müt?rcim
Hilger, Molotov v? s?fir Graf v. der
Schulenburg.

روسیه بولشویک و آلمان نازیستلری آراسیندا اولان بو آنلاشما هیتلرین
الینی آچیق قوباراق ایکینجی دونیا ساواشینا یول آچماغا باشلامیش¹³⁰.

¹²⁹ Der deutsch-sowjetische Nichtangriffsvertrag ("Hitler-Stalin-Pakt") 1933 – 1039: <http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/aussenpolitik/nichtangriffspaktsu/index.html>

¹³⁰ Bax orada.

دئمک، بیر چوخلاری طرفیندن سوئیتلر بیرلیگی نین وطن محاریبه سی دئییه قبول ائتدیکلری گؤرونوم اصلینده وطن محاریبه سی دئییل، ایکی تمامیتچی فاشیست و کمونیست ایدئولوژی نماینده لری نین دونیا ایجتیماعیتینه گتیردیگی و میلیونلار انسانین یوخلوغونا مال اولدوغو اویقارلیقدان (مدنیتدن) اوزاق بیر بربریتدیر¹³¹.

Stalin und Ribbentrop nach Unterzeichnung des deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrages
Photographie: Heinrich Hoffmann
Moskau, 23. August 1939

ایکی آدی چکیلن
تمامیتچی ایدئولوژی
یانچیلاری هر بیر
دونیا یاالنیز حاکیم
کسیلمک ایستدیکلری
اوچون، اؤز مصلحتلری
اوزوندن اورتاق بیر
نقطایا واراق آلمان
نازیست حاکیمیتی
لهیستان تورپاقلارینا
سالدیрмаغا
باشلامیش.

ایکینجی دونیا ساواشیندان سونرا، اورتایا چیخدیغی بیلگی و معلوماتلارا اساسن روسیه کمونیست - بؤلشویکلری و آلمان نازیست فاشیستلری آراسیندا اولان گیزلی آنلاشمایا گؤره لهیستان ایکه

¹³¹ Der deutsch-sowjetische Nichtangriffsvertrag ("Hitler-Stalin-Pakt") 1933 – 1939: <http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/aussenpolitik/nichtangriffspaktsu/index.html>

بۇلوندوكدن سونرا فېنلاندا، ايستلندا، لىتلندا و لھىستانىن گونچىخان بۇلگە لرى و گونئى آوروپا بۇلگە لرى روسىيە بولشويكلىرىنە و غرب بۇلگە لرى ايسە آلمان نازىستلىرىنە تابع اندىلمە لى ايمىش. روسىيە بولشويك و آلمان نازىست اىستعمارچىلارى بو آنلاشماغا قول چكديكدن سونرا 1939-ونجو ايلين آقوست آيى نين ييرمى بئشىندە اورتاق داياىنىشما آنلاشماشىنا قول چكمىشلىر. بو آنلاشما آلمان نازىست حاكىمىتى طرفىندن ممنونىت ايله قارشىلانمىش. بو دئدىكلرىمىزە آشاغىداكى شكىل تانيقلىق اندر¹³²:

موسكوادا كمونىستلىك و قاشىستلىك اساسىندا ايمضالانمىش آنلاشمادان
آلمان مىسئوللارى گئىرى دۇندوكدن سونرا سئوتىچ شكىللىرى: هيتلر
وآلمان حكومت باشچىلارى 24 آقوست 1939. واورتادا خارىجى ايشلر
باشقانى Ribbentrop، v. ساغدا آدى چكىلن شخمين آرغاسىندا
Frhr. v. Weissäcker.

اۋتە ياندان كمونىست و فاشىست تمامىتچىلىگىندن راحتسىز اولان
فرانسە و انگلىستان اىستعمار حاكىملىرى بو ايكى تمامىتچى (فاشىسم

¹³² Deutsches Historisches Museum, Der deutsch-sowjetische Nichtangriffs-
Vertrag mit Belege, bax orada.

ۋە كومۇنىستىك) ھاكىمىيەتلىرى دىققەت مەركىزىيە آلمانغا چاللىشىمىشلار. بئەلە لىكە 1939-يىلى ئايلان سىنتامبر آيى نىن بىرىندە آلمانلارنى لىيىستان تورپاقلارنى سالدېرماسى (ھىملە سى) اىنگلىستان ۋە فرانسە ئلىيىنە آچىلىمىش ساۋاش كىمى قىلمە آلىنمىش. بونلار باخمايلاق 1939-يىلى ئايلان سىنتامبر آيى نىن اۋن يىندىسىندە روسىيە بولشۋىكلرى لىيىستانىن گۈنچىخان بۇلگە لىرىنى الە كىچىرمگە باشلامىشلار. دىمك، بۇلشۋىك اىستىمارچىلار ۋە آلمان نازىستلىرى نىن بو آلاشمالارنى اىلە بولشۋىكلر باشدا اىستالىن آلمان ئلىيىنە ياراناق اىنگىلىس ۋە فرانسە بىرلىشمە سىندن اۋزاقلاشاراق بۇلگە دە كى روسىيە ۋە كومۇنىستىك تامامىچىلىك چىخارلارنى گۈۈنچە آلتىنآلماق ۋە اولاسى آلمان ھۆكۈمىتىنە قارشى قۇيماق اۋچۈن زامان قازانماغا چاللىشىمىشلار دىسك، يانلىمامىشىق. بئەلە لىكە دە روسىيە بۇلشۋىك اىستىمارچىلارنى اورتاۋرۇپا مىملىكتلىرىنى اىشغال آلتىنآ كىچىرمك يولونو اۋزلىرىنە ھامارلانمىش قىلمە آلمىشلار. لىيىستان يىنىلگە يە اۋغرا دىقدان سۈنرا روسىيە بولشۋىك اىستىمارچىلار ۋە آلمان نازىستلىرى آراسىندا سىرحد دوستلۇق آلاشماسى 1939-يىلى ئايلان سىنتامبر آيى نىن بىرىمى سىكىزىندە داھا دا گىنىشلىنمىش.

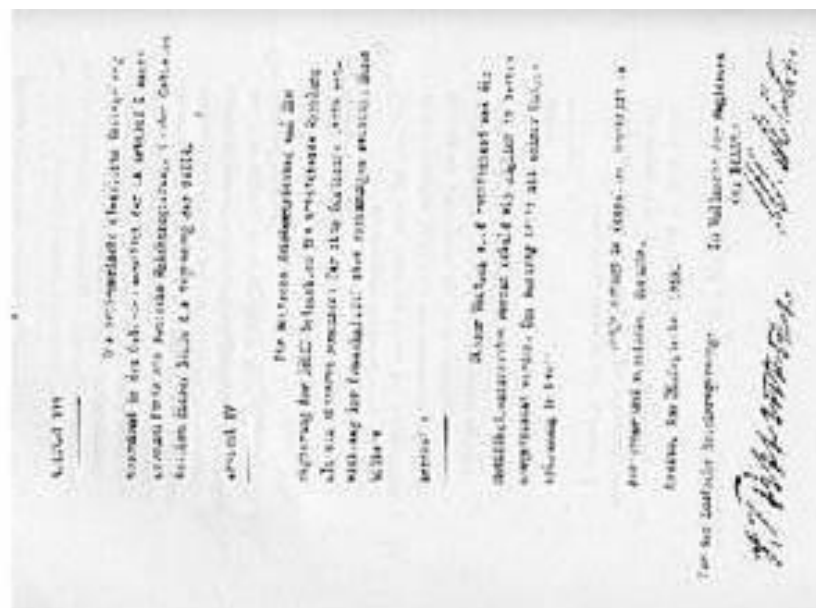
كومۇنىست ۋە فاشىست تامامىچىلىرى آراسىندا اولان بو آلاشمالارنى 1940-يىلى ئايلان قىتروآر آيى نىن اۋن بىرىندە كى اىقتىسادى آلاشما اىزلىمە لى اولموش. روسىيە بولشۋىكلرى نىن بو اىستىمارچى سىياسەت يىرتىدىكلرىنە باخمايلاق 1941-يىلى ئايلان يۈنى آيى نىن بىرىمى اىكىسىندە آلمان تامامىچىلىرى طرفىندە بولشۋىكلر ئلىيىنە آچىلىمىش ساۋاش اىستالىن ۋە ھىتلىر آلاشمالارنى نىن كىچىرلىگىنە قىلمە چكە رك روسىيە بولشۋىكلرىنى دۈشمىن سادىقلارنى فرانسە، اىنگلىستان ۋە آمىرىكا بىرلىشمىش شتاتلارنى نىن قۇچاغىنا آتاراق دۈنيا اىجتىمائىتىنى آلمان تامامىچىلىرى ۋە فاشىستلىرى ئلىيىنە سىفرىر ائىدىرمىش¹³³.

ايشىق سۇنمز، 15.02.2009

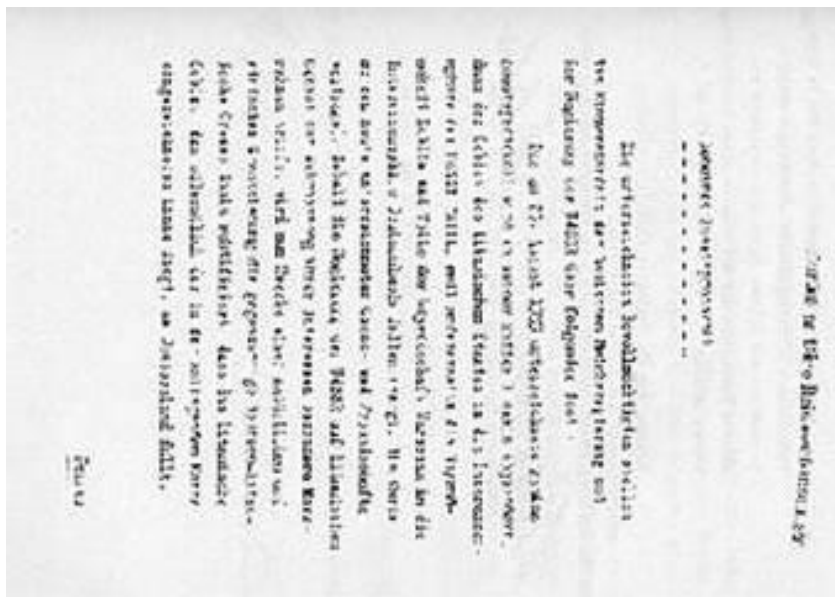
¹³³ Deutsches Historisches Museum, Kriegverlauf:
<http://www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/index.html>

روسیه کمونیستلری ایله آلمان ناسیونال سوسیالیست ایشچی پارتیسی حکومتلری نین دوستلوق ایشیکلری و ایکینجی دونیا ساواشینا گندن یول

روسیه کمونیستلری و آلمان نازیستلری لهیستان اوزره بیر بیرلری ایله
آنلاشدیقان سونرا 1939-ونجو ایلین سئپتامبر آیی نین بیرینده آلمان
قوشونلاری قوزئی و گونئیدن لهیستان تورپاقلارینا قوشاق (گاز انبری)

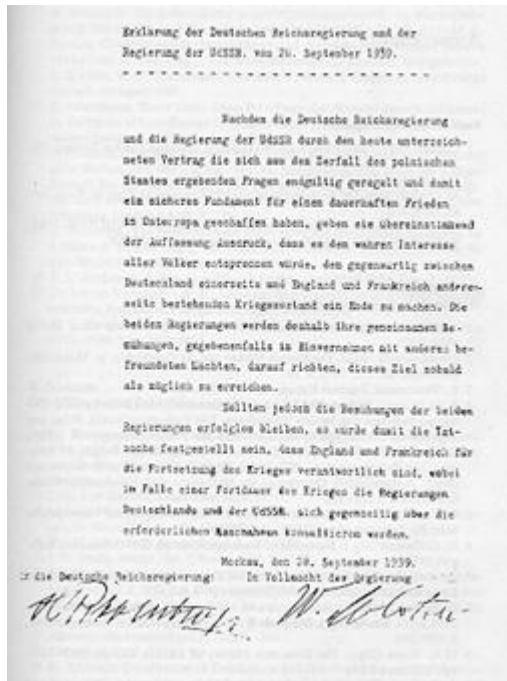

آتاراق آغیر تئکنیک ایله یاشاییش یئرلرینه سالدیرماغا و هجوما کئچرکن باش شهر ساییلان ورشو شهرینه دوغرو ایلریلمگه باشلامیش. آلمان اوردو بیرلیکلری لهیستان اوردوسونو اوکتوبر آیی نین آلتیسیندا یوخلوغا اوغراتماغا چالیشاراق اونو یئنیلگه یه اوغراتمیشلار¹³⁴.

¹³⁴ Deutsches Historisches Museum, Der deutsch-sowjetische Nichtangriffs-Vertrag: <http://www.dhm.de/sammlungen/zenodok/hitler-stalin-pakt/Zupro.html>

روسیه کمونیستلری و آلمان نازیست حکومتلری آراسیندا قبول اولونموش گیزلی آنلاشماغا (ایستالین- هیتلر آنلاشماسینا) اساساً قیزیل اوردو سئپتامبر آیی نین اون یئدیسینده لهیستانین گونچرخان بؤلگه لرینی ایشغال ائتمیش. 1939-ونجو ایلین سئپتامبر آیی نین بیرمی سکیزینده آلمان نازیست دۆلتی نین خارجی ایشلر باشقانی *Joachim von Ribbentrop* موسکووا یا گنده رک روسیه سؤیشتی و آلمان حکومتی آراسیندا سرحد دوستلوق آنلاشماسینا قول چکیلمیش¹³⁵.

اوسته آدی کنچن دوستلوق آنلاشماسینا داها بیر گیزلی آنلاشما آرتیریلیمیش. بو آنلاشماغا اساساً قیزیل اوردو اولدوغو یئریندن گونچرخانا ساری (طرف) *Bug* چایی قیراقلارینا گئری اوتورموش و آلمان ایسه لیتوانی مملکتی نی روسیه بولشویک حاکیمیتی نین آیریلماز ترکیبی کیمی قبول ائتمیش¹³⁶. بو آنلاشلار روسیه بولشویک و آلمان

¹³⁵ Deutsches Historisches Museum, Deutsch-sowjetischer Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939:

<http://www.dhm.de/sammlungen/zendok/hitler-stalin-pakt/GrenzFr.htm>

¹³⁶ Deutsches Historisches Museum, Geheimes Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939:

<http://www.dhm.de/sammlungen/zendok/hitler-stalin-pakt/Zupro2.htm>

نازىست ھۆكۈمەتلىرى بىر داھا اىضاحات اكلە يە رىك بىر بىرلەرنە قارشىن ساواشمايا جاقلارىنى، ھەر اولاسى بىر ساواشدا فرانسە ۋە انگلستان دۆلەتلىرىنى مەسئول گۇرە جىكلەرنى ۋورقولايمىشلار¹³⁷.

بىلە لىكلە ئالمان قوشونلارى ايشغال ائتمىش لەيستان بۇلگە لرى نىن يارىسىنى *Reichsgaue "Danzig-Westpreußen"* ۋە *Wartheland* آدى آلتىندا ئالمان تورپاقلارىنا باغلایاراق آیری يارىسىنى ايسە *Hans Frank* باشچىلىقى آلتىندا بىر ايشغالچى رېژىم كىمى اداره ائتدیرمىش¹³⁸. گىچن يازىدا روسىيە كومۇنىست-لرى ۋە ئالمان نازىستلىرى آراسىندا اولان آنلاشماغا اساساً آوروپانىن بو اىكى سۇمورگە چى ۋە توتالېتر دۆلەتلەر آراسىندا بۇلۇنە جگى اوزرە اىضاحات ۋىرلەيمىش. بو يازىدا ايسە ئالمان نازىست ھۆكۈمەتى روسىيە كومۇنىستلىرى نىن رضائىتىنى آلدېقدان سونرا غەرب آوروپانى تىك الە كىچىرە جگى ۋە سونرا روسىيە بولشېۋىك ھاكىمىيەتنى دە سىرادان چىخارما چاباسىنا قاپىلماسى اوزرە بىلگى ۋىرمگە چالېشاجايىق.

ئالمان قوشونلارى لەيستانىن گۇناتان بۇلگە لرىنى ايشغال ائتدېكدن اىكى گون سونرا فرانسە ۋە انگلىس قوشونلارى ئالمان دۆلەتى نىن بو داۋرانىشى اىلە راضىلاشمادىقلارىنى ۋە اونا سۇز دە ساواش آچمالارىنا باخمايپاراق اونلار ئالمان دۆلەت قوشونلارىنى ھددن آرتىق گوجلۇ سايدىقلارى اوچون ئالمان دۆلەتى اىلەينە سالدېرماغا ۋە ھجوما كىچمكدن ساغىنمىش ۋە چكىنمىشلەر. فرانسە دۆلەتى ايسە ئالمان قوشونلارى طرفىندەن ھەر اولاسى بىر سالدېرىم ۋە ھجومو نظره آلاراق فرانسە مەملەكتى نىن ائىنىك ئالمان *Elsass* ۋە *Lothringen* بۇلگە لرىندە اۋزو اوچون *Maginot-Linie* دئە بىر ساۋىنما خەتى اولۇشدورماغا باشلامىش.

¹³⁷ Deutsches Historisches Museum, Gemeinsame Erklärung der deutschen und sowjetischen Regierungen zur Kriegsschuldfrage vom 23. September 1939:

<http://www.dhm.de/sammlungen/zendok/hitler-stalin-pakt/erklrung.htm>

¹³⁸ Deutsches Historisches Museum, Der Kriegsverlauf 1939:

<http://www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/index.html>

فرانسە حاکیمیتی اوردوسوندا 20 تومنلیک یاراقلی و آغیر تئیکلی نیظامینی بو ایش ایله مشغول ائده رک 1940-ینجی ایلین مای آیینا دک اونلاری ساواش دوروموندا ساخلا میش. بونلارین یانی سیرا پاریس و انگلستان دۆلتلری آلمان دۆلتی نی اقتصادی تحریم ایله ده گئری اوتورتماغا چالیشمیشلار. انگلیس دۆلتی، اؤز دنیز قوتلرینه بویوروق وئره رک آلمانین قوزئینده اولان *Nordsee* دنیزی یولو ایله طرفسیز دۆلتلرین آلمانلار ایله تیجارت ایلیشگیلری نی اؤنلمگه چالیشمیش¹³⁹. بو تحریملر بیر اؤلچو ده آلمان دۆلتی نی سینسیتمسینه باخمایاراق 1940-ینجی ایل آلمان قوشونلاری قوزئی و گونباتان آوروپا سالدیرماغا و نوروئزین دنیز قیراقلارینی اله کئچیرمگه باشلامیش. آلمان قوشونلاری نوروئز-آلمان آراسیندا گل گئت یوللارینی گونجه آلتیندا توتماق اوچون دانمارک مملکتینه سالدیرار سالدیرماز قوشون گوجو آچیسیندان دوشوک اولان دانمارک حکومتی تسلیم اولماق مجبوریتینده قالارکن نوروئزه قاچمیش (ائو یوواسیندان روسیه بولشویک و آلمان نازیست باسقینا اوغرامیش و قاچقین دوشموش) لهیستانلیلار، فرانسە و انگلیستان طرفیندن حیمایت اولونموش نوروئزین 6 تومنلیک قوشونلاری ایله ایکی آی آلمان قوشونلاری قارشیسیندا دوروش گتیره بیلیمیشلر. فرانسە و اینگیلیس دۆلتی نین حیمایتی نی نوروئز دۆلتیندن کسدیرمک اوچون آلمان قوشونلاری فرانسە و انگلیستانا دا سالدیریم (هوجوم) دوزنله یه رک 1940-ینجی ایلین یونی آیی نین اونوندا نوروئزی ده ایشغال ائده رک Josef Terboven آدلی بیریسینی بیر ایشغالچی رژییم دئیە ایش اوستونه گتیرمیش. اوچ تومنلیک آلمان قوشون بیرلیکلری Erich von Manstein باشچیلیغی ایله مای آیی نین اونوندا "Sichelschnitt" سالدیریمی آدی آلتیندا فرانسە تورپاقلارینا سالدیرماغا باشلامیش. آلمان اوردوسو طرفسیز قالمیش هلند، بئلژیک و لوگزامبورگ مملکتلرینه فرانسە و انگلیستان دۆلتلری اورالارا گوج یئریدر دئیە B تومنی نی او

¹³⁹ Deutsches Historisches Museum, Der Kriegsverlauf 1939, bax orada.

بۇلگە لره يئىرىتمگە باشلامىش. ئالمان ئوردوسونون *A* بىرلىكلىرى قارشىلارنىڭداكى يوللار اورمانلىق ۋە چىتىن اولدوغو اوچون 10 گون ايچرىسىنىڭدا فرانسە نىن قوزنى گونچىخانىنىڭدا اولان *Somme* *Fonsommes* چايىنا چاتايلىمىش. بو آرادا ماى آيى نىن يىرمى سىكىزىنىڭدا بىلژىك ئوردوسو ئالمان قوشونلارنىڭدا تسلىم اولموش. ھلند ايسە ئالمان ھاۋا گوجلرى نىن سالدېرىسىنا اوغرايدىغى ۋە *Rotterdam* بوغومو (سد) بومبالاندىغى اوچون ماى آيى نىن اون بىشىنىڭدا ئوزونو تسلىم ائتمىش. ئالمان بىرلىكلىرى فرانسە عليھىنە ايكىنجى سالدېرىم ۋە ھوجوملارنى يونى آيى نىن بىشىنىڭدا باشلايلاق نىچە يۇندىن سوخولماقلا فرانسە نىن گوننى ۋە گوننى-گونچىخان بۇلگە لرىنىڭدا ايلرىلمگە باشلامىش. ئالمان ئوردوسونون *B* بىرلىكلىرى يونى آيى نىن دوقوزوندا فرانسە نىن گوننى گونچىخان بۇلگە لرىنى الە كىچىرمىش. 5 گون بو ايلرىلىشىدىن سونرا فرانسە حكومتى *Paul Reynaud* باشچىلىغى ايلە *Bordeaux* شىرىنە گىرى اوتوردوقدان سونرا ئالمان ئوردو بىرلىكلىرى ساۋاشسىز فرانسە نىن پارىس شىرىنى الە كىچىرمىش. ايسويچرە (سوئىس) يە يۇنلمىش ئالمان تانك بىرلىكلىرى فرانسە لىلرىن *Maginot-Linie* دىيە *Elsaß-Lothringen* بۇلگە سىنىڭدا فرانسە لىلر طرفىندىن اولوشدورموش ساۋىنما خىپىنى ۋە ئالمان ئوردوسونون *C* بىرلىكلىرى ايسە فرانسە لىلرىن *Oberrhein*-داكى ساۋىنما خىلرىنى ياراقاق فرانسە ئوردوسونون بۇيوك بىرلىكلىرىنى قوشاتما آلتىما آلمىشلار. فرانسە دۇلت باشچىسى *Henri Philippe Pétain* دورومو چىخىلماز گۇرە رك 1940 يىنجيايلىن يونى آيى نىن اون يىدىسىنىڭدا ئالمان مقاملارنىڭدا آتېشكس ائتمك اوچون باش وورموش. بو باش وورمادان بىش گون سونرا *Compiègne* اورمانلارنىڭدا فرانسە تورپاقلارى نىن بىشىدىن اوچ بۇلومو ۋە اۋنملى صنعتلىك شىرلىرى ئالمان ايشغالىنىڭدا قالماق شىرطى ايلە ئالمان ۋە فرانسە حكومتلىرى آراسىنىڭدا آتېشكس آنلاشماسى ايمضالانمىش. فرانسە نىن گوننىدە كى ايشغال اولمامىش بۇلگە لرى ايسە *Vichy* شىرىندىن اداره اولونماغا باشلاركن *Charles de Gaulle* لىدىن شىرىنىڭدا فرانسە نىن سورگونىدە قورولموش

حکومتینی دۇنيايا بيلدیرمیش. فرانسە حکومتی نین گۆزلیلمە دن یئنیلمە سی آلمان نازیست حاکیمیت داییره لرینی باشدا آدولف ھیتلر اولماقلا داھا دا خالق آراسیندا سئویلیمگە یول آچمیش و آلمان دۆلتی بوتون آوروپاا اۆز ھئژمونیسینی یوکله یه بیلر گۆرونمگە باشلامیش. بئله لیکله 1940-ینجی ایلین سئپتامبر آیی نین ییرمی یئدیسینده آلمان نازیست حکومتی گله جک پلانلارینی حیاتا کئچیرمک و دۇنيادا یاییلماجی خارجی سیاست اویقولاماق اوچون ایتالیا، ژاپون حکومتلری ایله قارشیلیقلی دایانیشما آنلاشماسینا قول چکمیش. آلمان نازیست حکومتی فرانسە نى دیزه چۆکدوردوکن سونرا انگلیستان علیھینە ساواش آچماغا باشلامیش. آلمانین ھاوا گوجلری 1940-ینجی ایلین آقوست آیی نین اون اوچونده انگلیستانین ھاوا گوجلری نى و نیظامی صنایع سینی بومبالاغا جان آتماسینا باخمایاراق ایلین سونلاریندا آغیر یئنیلگه یه اوغرایاراق باشاریسیر قالمیش. آلمان حکومتی ایتالیا و ژاپون ایله دایانیشما آنلاشماسینا قول چکدیکدن سونرا اوزه قالاراق ایتالیا حاکیمیت باشچیسی *Benito Mussolini* نین ایسته گینه اساساً آفریکادا ایتالیا گوجلری نى اینگیلتره گوجلری قارشیسیندا قوللاس (حمایت ائتسه) دا، اونلار اینگیلسر قارشیسیندا باشاریسیر قالمیشلار. بالکاندا ایتالیا قوشونلارینی اینگیلتره گوجلری قارشیسیندا آلمان اوردوسو ساوینارکن بيله گئنه ده اۆز متحدلری ایله دوزگون داورانمامیش. آلمان ناسیونال سوسیالیست ایشچی پارتیسی باشقانی آدولف ھیتلر 1924-ینجی ایل یازدیغی "*Mein Kampf*" آدلی کتابیندا آلمانلار اوچون **باشاییش یئری** "*Lebensraums*" مقوله سینی 1940-ینجی ایلی نین گوزونده (پاییزیندا) روسیه ائمپئراتورلوغونو یوخ ائتمک ایله حیاتا کئچیرمک اولار قناعتینه گلمه سینه باخمایاراق بو دوشونجه آلمان نازیست حاکیمیتینده 1941-ینجی ایل آغیرلیق قازانماغا باشلامیش. آلمان اوردوسو ایتالیا گوجلرینی بالکاندا اینگیلتره گوجلری قارشیسیندا ساوینماق باھاناسی ایله 1941-ینجی ایلین آپریل آیی نین آلتیسیندا یونان و یوقوسلاوی تورپاقلارینا سالدیری دوزنلمیش. بئله لیکله ده

یوقوسلاوی قوشونلاری آپریل آیی نین اون یئدیسینده تسلیم اولموش. یونان قوشونلار باشچیسی ایسه آلمانلار قارشیسیندا 1941-ینجی ایلین آپریل آیی نین ییرمی بیرینده ساواشدا یایینماقلا ما آیی نین آرالاریندا بوتون یونان قورولوقلاری و یونی آیی نین باشلانقچیندا ایسه آق دنیزده یئر آلان *Kreta* آداسی آلمان گوجلری ایشغالینا کئچمیش. بو سالدیریلارین هامیسی روسیه ائمپراتورلوغونو اله کئچیرمک اوچون اورتادا اولان مانعری آرادان قالدیرماق ماهیتی داشیمیش. باشقا یاندان روسیه بولشویکلری ده تمامیتچی ایدئولوژی اساسیندا سیاست یئرتیدیکلری اوچون 1937-ینجی ایلدن باشلایاراق روسیه ائمپراتورلوغونداکی مخالفله گؤز داغی وئرمک و قانلی تمیزلمله آل آتماقلا ضعیفلمیش گؤرونورموش. بو مسئله آلمان نازیستلرینی روسیه ائمپراتورلوغونو یوخ ائتمک اوچون داها دا ال وئریشلی زامان دئییه شیرنیکدیریرمیش. 1941-ینجی ایلین یونی آیی نین ییرمی ایکیسینده آلمان اوردوسو و متحدلری طرفیندن روسیه ائمپراتورلوغونا باشلامیش هوجوم و ایلک آیلاردا باشاریقلى اولاجاغی ایزلنیمینی یانسیتیمیش. او زامان وئریلدیگی خبرله گؤره روسیه ائمپراتورلوغونون هاوا قووتلری بیر نچه گون ایچینده یاراماز دوروما دوشموش. بئله لیکله ساواشین ایلک هفته لرینده یوزمینلر قیزیل اوردو عضولری آلمان گوجلری نین ایسارتینه کئچمیش. یایین سونلاریندا بالتیکلر و اوکراین مملکتلری نین بؤیوک بؤلومو و آغ روسیه بوتونلوک ایله آلمان گوجلری طرفیندن ایشغال اولونموش. اوکرایینلیر مملکتلرینی روسیه طرفیندن ایشغال اولموش بیلدیکلری اوچون ایلک اولاراق آلمان گوجلرینی بیر قورتاریجی کیمی قلمه آلمیشلار. بو یاناشمالارا باخمایاراق آلمان نازیستلری ایشغال ائتدیکلری بؤلگه لرده یهودیلری اؤلدورمک و کومونیستلری تئور ائتمک و باشقالارینی ایسه اجیر ائتمگه باشلارکن خالق ایجتماعیتینده آلمانلار اوزره نظر دگیشمگه باشلامیش¹⁴⁰. آلمان قوشونلاری روسیه

¹⁴⁰ Deutsches Historisches Museum, Der Kriegsverlauf 1941:
<http://www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/index.html>

ئىمپىراتورلۇغونون بىر بۆلۈمۈنى ايشغال ائىدىكدن سونرا، خالق قانىنى تۆكدۈرمكە مشغول اولان يوزئف اىستالين 1941-يىنجى ايلين يونى آيى نين يىرمى ايكىسىندە آلمان اوردوسو عليھىنە خالق ساواشى دوزىلمگى تكليف ائتمىش. اىستالين نين بو تكليفينە باخمايلاق آلمانلار طرفىندن ايشغال اولونموش اھالى نين بىر چوخو او جوملە دن بالتىك و اوكرائىنالىلار آلمان قوشونلارينا بۆيوك رغبىت ايلە ياناشمىش و اوللار بىر قورتولوشچو كىمى قلمە آلمىشلار¹⁴¹. آلمان ايشغالچىلار يئرلى انسانلار اجير ائتمك و اىستعمار مقولە سىنى حياتا كئچىرمگە باشلايدىقدان سونرا 1942-يىنجى ايلين ياز آيلارىندىن باشلايلاق آلمانلار قارشىن نىفرت آرتماغا و پارتىزان حركتى جانلانماغا باشلامىش¹⁴². آلمان اوردوسونون گونئى قانادى قىريم آداسى و باكى نفتىنى آماج ائىدىكى اوردونون قوزئى قانادى *Nordsee* ياخالارنىنى ايشغال ائىدە رك *Leningrad* شھرىنى 900 گون قوشاتما آلتىندا ساخاللاق 100 مىنلر انسانين اۆلۈمۈنە يول آچمىش. 1941-يىنجى ايلى، اوكتوبر آيى نين ايكىسىندە آلمان قوشونلار نين موسكوا شھرىنە سالدېرىسى باشلامىش. قىزىل اوردو 1941-يىنجى ايلين دئسامبر آيى نين بئشىندە *Kalinin* جېھە سىندە (150 كىلومىتر موسكو شھرى نين قوزئىندە) آلمان سالدېرىلارينا جاواب وئىرمگە باشلامىش. زامان كئچىدى ايلە روسىيە نين قىشىنا حاضىرلىق گۆرمە مىش آلمان قوشونلار بىعضى جېھە لردە 200 كىلومىتر گئرى اوتورماق زوروندا قالمىش. موسكو شھرى ايشغال ائىمە سى نين باشارىسىز اولماسىنى ھىتلر آلمان ژئىراللار نين بوينا آتاراق *Walther von Brauchitsch* آدىلى اوردو باشچىسىنى وظيفە دن اوزاقلاداراق 1941-يىنجى ايليلين دئسامبر آيى نين اورتالارىندا اۆزو آلمان اوردوسونون باشچىلىغىنى اوستلنمىش¹⁴³.

¹⁴¹ Deutsches Historisches Museum, Partisanenkrieg an der Ostfront:

<http://www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/partisanenost/index.html>

¹⁴² Deutsches Historisches Museum, Partisanenkrieg an der Ostfront, bax orada.

¹⁴³ Deutsches Historisches Museum, Winterschlacht 1941/42 :

<http://www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/winter41/index.html>

ژاپون ئامېرىكا بىرلەشمىش شتاتلارنى نىن *Pearl Harbour* ئادلى ساويناچاقلارنى (قارارگە دفاعى) سالدېرماغا باشلاركن ھىتلەر دە 1941-يىنجى ايلىن دئسامبر آيى نىن اون بىرىندە ئامېرىكا بىرلەشمىش شتاتلارنى ساواش اعلان ائتمىش¹⁴⁴. ھىتلەرنى بو ياناشماسى ايله گوجلۇ ئامېرىكا بىرلەشمىش شتاتلارنى دا روسىيە ۋە ئالمان ساواشىنا قاتىلمىش. بئله لىكلە دە ئورۇپاداكى ساواش دونيا بويوتوندا يئر ئالراق ايكىنجى دونيا ساواشى دئيه قلمە ئالينمىش. ئامېرىكا بىرلەشمىش شتاتلارنى نىن ئورۇپادا ئوزونە آياق يئرى آچماسى ئالمان نازىست حاكىمىتى نىن چؤكوشونە يول آچاركن تامامىتچى روسىيە كومۇنىستلىك ايدئولوژىسىنى دە ايلك اولراق متفق دئيه بىر ئولچودە يوموشاتمىش. بئله لىكلە روسىيە كومۇنىستلىك يايىلماچىلىقى روسىيە سؤيتلىقى اىچىنە قاپاناراق ئوز سىناغىنى يئرلى خالقلار ئىرە رك اوراداكى خالقلار الى ايله تارىخىن چؤبلوگونە آتيلمىش.

ايشىق سؤنمز 20.02.2009

¹⁴⁴ ژاپون دىزىر قووتلىرى نىن Pear Harbor (O'ahu, Hawaii)-دە ئامېرىكا بىرلەشمىش شتاتلارنى نىن پاسىفىك دىزىر قووتلىرىنە 1941- اىنجى ايلى دئسامبر آيى نىن يئدىسىندە سالدېرماسى ايله ئامېرىكا بىرلەشمىش شتاتلارنى دا ايكىنجى دونيا ساواشى دئيلن ساواشىن اىچىنە سۈرۈكلنمىش. ئامېرىكانىن بو ساواشا قاتىلماسى روسىيە ۋە ئالمان ساواشى نىن دؤنۈش نقتە سى اولموش. ئامېرىكا بىرلەشمىش شتاتلارنى نىن ساواشا قاتىلماسى ۋە اىنگىلتەرە نىن بىر متفقى كىمى قلمە ئالينماسى ايله ژاپون گونئى گونچىخان آسپاداكى اىنگىلىستان ۋە ھلند مستعمەرە لىكلرىنى دە آتاشا توتاراق بو ساواشىن داھا دا دونيا بويوتوندا عمل ائىدىگىنە باھانە ياراتدى.

روسیه بولشویکلری نین ایکینجی ایستعمارچیلیق و ایشغالچیلیق سیاستلری

کنچمیش یازیلاردا سندلر ایله گۆستریلدیگی کیمی آلمان نازیستلری و روسیه بولشویکلری تامامیتچیلیک گۆروشلره ییه لندیکلری اوچون هر بیرر دونیانی تک باشینا اللرینه کئچیرمگی تاسارلاییر (پلانلاشدیریر) و دورمادان بو یۆنده ایلرلمگه جان آتیرمیشلار.

دئمک، بیر چوخلاری اوچون کمونیست دئییه اؤرنک ساییلان روسیه کمونیست-لیگی و بولشویکلری اؤز تامامیتچی گۆروشلرینی دنیا چاپیندا باشقا دیل و مدنیت صاحابلارینا یوکلمک (تحمیل ائتمک) و روسیه ایستعمارچیلیغینی دنیا یا حاکیم کسدریمک اوچون آلمان نازیست حکومتی ایله سیاسی باخیمدان یاریشما-یا کئچه رک آلمان نازیستلری ایله سیاسی گیریشیملره ده جان آتمیشلار. بئله لیکله 1939-ینجی ایل مای آیی نین اوچونه دک سؤیئت روسیه خاریجی ایشلر باشقانی اولان *Maxim Litwinov* اؤز گۆرؤ و وظیفه سیندن اوزاقلاشارکن خالق کومیسارلیغی

باشقانی (صدر اعظم) اولان *Wyatscheslaw Molotow* سؤیئت روسیه حکومتی نین خاریجی ایشلر باشقانلیغی مسئولیتی نی ده اوستلنمیش¹⁴⁵. بو گلیشمه ایله سؤیئت روسیه حاکیمیتی کئچمیشده فرانسه، آمریکا بیرلشمیش شتاتلاری و اینگیلتره ایله دنیا چاپیندا قوردوغو ایلشگیلری نی **آلمان نازیست حاکیمیتی** ایلشگیلری ایله دگیشه رک کئچمیش روسیه ائمپراتورلوغوندا 1918-1920-ینجی ایللر یئرئدیگی بابیلماجیلیق (توسعه طلبی) سیاستینی خاریج اۆلکه لر اوزره ده اویقولاغا جان ائتماق آچیسیندان ایکینجی آشامایا (مرحله یه) آباق باسمیش دئسک یانیلما میشیق. بئله لیکله 1939-ونجو ایل آقوست آیی

¹⁴⁵ John Carswell *The Exile: A Life of Ivy Litwinow*. 1983 by Faber and Faber Limited. London

ئىن يېرمى دۇردۇندە موسكوۋادا يوزئىف اىستالىن حضورۇندا ئالمان نازىست خارىجى ايشلر باشقانى *Joachim von Ribbentrop* ۋە روسىيە بولشويك خالق كىمىسارلىقى ۋە خارىجى ايشلر باشقانى *Wyatscheslaw Molotow* اىكى تامامىتچى بولشويك ۋە نازىست حاكىمىتلىرى طرفىندىن دوستلۇق ۋە يايىلماجىلىق سىندلرېنە قول چىكىلمىش¹⁴⁶. موسكوۋادا سۈيىتلىر بىرلىكى دئە كومۇنىستلىك آدىنا حاكىم كىسىلمىش قوۋە لىر روسىيە بولشويكلىرى ۋە ئالمان نازىستلىرى ئىن گىزلى آنلاشمالارېنى دانمالارېنا باخمىياراق بولشويكلىرىن ۋە ئالمان نازىستلىرى ايلە گىزلى آنلاشمالارى ۋە بىر چوخ ساحە دە اورتاقلىق ائىدىكلىرى 1988 يىنجى ايل اورتايا چىخمىش. او سىندلر روسىيە بولشويكلىرى ۋە ئالمان نازىستلىرى ئىن دوستلۇق ۋە يايىلماجىلىق سىياسىتلىرى ئىن گۇستىرگە سى سايىلار. بو سىندلرە اساساً لىيىستان ۋە رومانىا مەملىكتلىرى روسىيە ۋە ئالمان اىستىعمارلىقى آرالارېندا بۇلۇنركن اىستلىند، لىتلند ۋە لىتاۋن تورپاقلارى روسىيە بولشويكلىگىنە تابع توتۇلموش¹⁴⁷.

روسىيە بولشويك حاكىمىتى ئىن لىيىستانا باسقىنى

روسىيە بولشويك ۋە ئالمان نازىست حاكىمىتلىرى ئىن گىزلى آنلاشمالارېندان يولا چىخاراق 1939 -ونجو ايلىن سىئىتامىر آيى ئىن بىرىندە ئالمان نازىست اوردوسونون لىيىستانىن گۇناباتان بۇلگە لرىنى ۋە سۇيىت روسىيە قىزىل اوردوسو ايسە 1939 -ونجو ايلىن سىئىتامىر آيى ئىن اون يىئىسىندە لىيىستان تورپاقلارى ئىن گۇنچىخان بۇلگە لرىنى ايشغال ائتمىشلر. روسىيە بولشويكلىرى ۋە ئالمان نازىستلىرى آرالارېندا بىر بىرلرېنە باسقىن ائتمە يە جىكلرېنە داير سىندلرە قول چىكىدىكى ۋە لىيىستان تورپاقلارېنى اۇنچە كاغاز اوزرىندە بۇلدوكلرى اوچون اىكى دوست ۋە قونشو اولاجاق تامامىتچى حىكومىتلىرىن قوشون بىرلىكلىرى (سۇيىت روسىيە قىزىل اوردوسو ۋە ئالمان قوشونلارى) اورتاق سىرحدلر دئە ھر ھانكى بىر طرفدن بىر عىسگرىن بورنو قانامادان لىيىستان تورپاقلارېنى ايشغال ائتمىشلر. لىيىستان تورپاقلارى اوزرە سۇيىت روسىيە

¹⁴⁶ ايشىق سۇنمز، روسىيە بولشويكلىرى ايلە ئالمان ناسيونال سوسىيالىست ايشچى پارتىيىسى حىكومىتلىرى ئىن دوستلۇق ايلىشكىلىرى ۋە ايكىنچى دونيا ساۋاشىنا گئىدن يول: <http://www.isiqsonmaz.com/Seite59.htm> :

¹⁴⁷ ايشىق سۇنمز، روسىيە بولشويك اىستىعمارى ايلە ئالمان فاشىستلىرى ئىن تارىخى آنلاشماسى اوزرە باخىش : <http://www.isiqsonmaz.com/Seite58.htm> ،، ايشىق سۇنمز، روسىيە بولشويكلىرى ايلە ئالمان ناسيونال سوسىيالىست ايشچى پارتىيىسى حىكومىتلىرى ئىن دوستلۇق ايلىشكىلىرى ۋە ايكىنچى دونيا ساۋاشىنا گئىدن يول: <http://www.isiqsonmaz.com/Seite59.htm> :

کمونىستلىگى و آلمان ناسيونال سوسيالىست حكومتى نىن سرحد آنلاشمالارى بير چوخلارينا گۆره **كورزون** خطى آدلانميش¹⁴⁸. آلمان نازىست و سۇيئت روسيه قوشونلارى نىن باسقيني سونوجوندا 1939 ونجو ايلين اوكتبر آيى نىن آلتيسيندا لهيستان قوشون بيرلىكلىرى نىن سون ديرنيش دوشرگه لرى يئنيگه يه اوغراميش. قيزيل اوردونون لهيستان باسقيني سونوجوندا 1940 ينجى ايل توتساق ائدلميش و روسيه آپاريلميش مينلر لهيستان افسرلىرى و عسگرلىرى روسيه كمونىست حكومتى نىن *WDK* بيرلىكلىرى الى ايله روسيه ده كى *Katin* (*rusca: Катинь* و *ləhistanca: Katyń*) اورمانليغيندا سوي قيرىما معروض قالميشلار¹⁴⁹.

روسيه بولشويك حكومتى نىن فينلاند تورپاقلاريني ايشغال ائتمك چاليشمالارى

1939 ونجو ايلين نوامبر آيى نىن اوتوزوندا قيزيل اوردو فيلندا باسقين ائتمكك قونشو دۆلتلر آراسى "**قىش ساواشى**" دئييلن ساواشا يول آچميش. بو ساواش 1939 ونجو ايلين نوامبر آيى نىن اوتوزوندا 1940 ينجى ايلين مارت آيى نىن اون اوچونه دك روسيه قيزيل اوردوسو و فينلاند اوردوسو آراسيندا روسيه ايستعمارچىلىقى اساس گۆتوروله رك سوردورولموش.

¹⁴⁸ كورزون خطى 1919 ونجو ايللرده اينگىليستان دۆلتى نىن خاريجى ايشلر باشقانى اولموش Lord Curzon آدلى سياستچى نىن آدينا اساسلار. بيرينجى دونيا ساواشيندان سونرا 1919 ونجو ايلين دئسامبر آيى نىن سكيزينده Lord Curzon پاریس شھرينده روس و لهيستان دىللى ائتيكلىرى ساي باخيميندان نظره آلاق اونلار اوچون سرحد تكليف ائتميش ايميش. ويلاديمير ايليچ لينن و بولشويكلر اؤزلىرى اينئترناسيونال تانيماغا چاليشديقلارينا باخمايلاق ديل مسئله سيني اؤزلىرى بير اؤرتوك آنده رك روس ميللىتى مسئله سيندن حركت آنده رك 1919-1921 اينجى ايللر لهيستان و روسيه بولشويك حكومتلى آراسيندا قانلى ساواشا يول آچميشلار. لهيستان حكومتى و روسيه بولشويك حكومتى آراسيندا بو قانلى چاتيشمالار تمام باشارىلى اولماديغينا باخمايلاق هر ايكي حكومت يئتكيللىرى نىن-Riga داكى باريش آنلاشمالارى بو ساواشلار سون قويوموش. روسيه بولشويكلرى زامان اچرىسيده گوجلنديكدن و اؤزلىرى بۆلگه ده سياسى متفق (آلمان نازىست حكومتى) تاپديقان سونرا لهيستان تورپاقلارى اوزره تورپاق ايددعالاريني گونجلىشديرمگه (گونون موضوعسو ائتمگه) باشلاميشلار. بئله ليكله روسيه بولشويكلرى و آلمان نازىست حكومتلى آراسيندا اولان قونشولوق سرحد آنلاشماسى دا لوزان تكليفينه اساسلار بير آنلاشما ساييليرميش. قيسا سؤز ايله دئييلرسه، روسيه سۇيئت ائمپراتورلوقو و آلمان ائمپراتورلوقو آراسيندا لهيستان دئيه بير مملكت اولمامالى ايميش.

¹⁴⁹ NKWD = Народный комиссариат внутренних дел = İçəri İşlərin Xalq Komisaryası. Bu termin 1934 – 1946 illərində Rusiya Sovyet Birliyində işlədilmiş.

بئله ليكله سۋېت روسىيە حكومتى 1939 -ونجو ايلين پايزىندا فينلاندى تورپاقلارى نين Karelische Landenge بۇلگه سى اوزره تورپاق ايدىدعاسى اۋنه سورموش. بو ايدىدعانامه يه گۈره آدى چكىلن بۇلگه

اوسته كى خريطه فينلاندى روسىيە بولشويكلىرى نين گۈج ايله آيىرىپ قىصب اتىدىكلىرى بۇلگه نى ،سرگىله مېش مقامدا

سۋېتلىرىلىقى و Leningrad شەرى نين امنىتى اوچون اۋنملى اولدوغو اوچون فينلاندى دۇلتى بو بۇلگه دن گئرى اوتورمالى ايمىش. فينلاندى دۇلتى روسىيە سۋېتلىرى نين بو ايسىتكلرىنه يوخ جاوابى وئردىكدن سونرا قىزىل اوردو 1939 -ونجو ايلين نوامبر آيى نين اوتوزوندا فينلاندى باسقىن ائت- مېش. روسىيە بولشويك لرى نين بو بۇلگه اوزره حاقسىز ايدىدعالارينا باخمىيلاق بوتون فينلاندى تورپاقلارىنى روسىيە تركىيىنه كئچىرمك

بولشويكلىرىن تاممىتچى و توتاليتئر سياستلىرى نين بىر بۇلومو سايلىيرمىش. ايكى دۇلت قوشونلارى آراسىندا چوخلو چكىش و بركىش اولدوقدان و روسىيە بولشويك حكومتى فينلاندى تورپاقلارينا يئرسىز سالدىردىغى اوچون دونيادا تجرىد اولدوغونا باخمىيلاق قىزىل اوردو 1940 يىنجى ايلين فئبروآر آيىندا فينلاندى قوشونلارىنى گئرى اوتوردارق مارت آيى نين اون اوچوندە ايكى دۇلت آراسىندا بارىش آنلاشماسى دئيه تحمىلى آنلاشما ايمضالانمىش. بو آنلاشماغا اساسن فينلاندى دۇلتى اۋز مستقىللىگىنى قوروي بىلمه سىنه باخمىيلاق فينلاندى تورپاقلارى نين بۇيوك بىر بۇلومونو روسىيە بولشويكلىرىنه، روسىيە ايشغالچىلىغىنا باغىشلامالى اولموش¹⁵⁰. بولشويكلىرى فينلاندىن آيىردىقلارى بۇلگه نى روسىيە بۇلگه سى اولان كىرالىچ بۇلگه سى ايله بىرلشدىره رك 1940- 1956 ايللر آراسىندا كئچىت اولارق بو بۇلگه يه كارئلو-فينسكايا جمهوريت سايىمى Карело-Финская Советская Социалистическая Республика وئرمىشلر. بو يالانچى سۋېت جمهورىسى نين بىرىنجى باشچىسى روسلار اوونچاق اولموش فينلاندىالى Otto Kuusinen اولموش. روسىيە كومونىستلىقى باشدا

¹⁵⁰ Karelo-Finnische SSR: http://de.wikipedia.org/wiki/Karelo-Finnische_SSR

موسكووا اولاراق 1956 يىنجى ايل بو بۇلگە دن جمهوريت سايىمى نى قالدیراراق اونو روسیه فئدراسیونونون آیریلماز بۇلومو اتمیش¹⁵¹.

بالتیک دۆلتلری نین روسیه بولشویکلری طرفیندن ایشغال اندیلمه سی

کئچمیش یازیلاردا ایشاره اولدوغو کیمی 1939 غونجو ایل آلمان نازیست و روسیه بولشویک حکومتلری نین هیتلر و ایستالین آنلاشماسینا اساسا بالتیک مملکتلری روسیه سؤیئتى نین آیریلماز بیر بۇلومو دئیە قبول اولونموش¹⁵². بو آنلاشمانی روسیه بولشویکلری اللرینده اساس توتاراق قیزیل اوردو بیرلیکلری 1940 يىنجى ایلین یونى آیی نین اون بئشینده **لیتاون**، و اون یئدیسینده **ایستلند** و **لیتلند** مملکتلرینی ایشغال ائتمگه سفربر اولموشلار. بو ایشغالی نظره آلاراق بالتیک دۆلتلری قیزیل اوردویا قارشى قويابیلمه دیکلری اوچون **لیتاون** آقوست آیی نین اوچونده، **لیتلند** آقوست آیی نین بئشینده و **ایستلند** آقوست آیی نین آلتیسیندا روسیه سؤیئتلیگینه قاتیلماغا مجبور اولموشلار. بالتیک دۆلتلری نین روسیه کمونیست سیستمی نى قبول ائتدیکلرینه باخمایاراق 1944 غونجو ایل قیزیل اوردو بیر داها بو جمهوریتلره سوخولاراق بو تورپاقلاری روسیه بولشویک حاکیمیتینه باغلاماغا چالیشاراق چوخلو یئرلی انسانلار مملکتلرینی ترک ائده رک غرب اۆلکه لرینده و *Übersee* بۇلگه لرینده اۆز لرینه سیغیناجاق یئر تاپماغا چالیشمیشلار¹⁵³. ایکینجى دونیا ساواشی سونا چاتدیقدان سونرا روسیه بولشویکلری بالتیک مملکتلرینده کى یئرلى کمونیستلری بیر اویونچاق کیمی یئرلى ایداره لرده ایش اوستونه قوباراق کمونیست اولمایان قوه لری آنتى کمونیست و آلمان نازیستلری ایله ایش بیرلیگی ائدیرلر دئیە اونلار دىوان توتماغا چالیشمیشلار. بو آستى کسدیلره قارشىن بالتیک خالقلاری پارتیزان ساواشی باشلاپاراق یئرلى حاکیمیت داییره لری نین راحتلیغینی اللریندن آماقلارینا باخمایاراق روسیه گیزلى

¹⁵¹ Okkupation und Zwangseingliederung in die Sowjetunion 1940 bis 1990:

<http://de.wikipedia.org/wiki/Baltikum>

¹⁵² ایشیق سۆنمز، روسیه بولشویک ایستعمارى ایله آلمان فاشیستلری نین تاریخی آنلاشماسى اوزره باخیش: <http://www.isiqsonmaz.com/Seite58.htm>، ایشیق سۆنمز، روسیه بولشویکلری ایله آلمان ناسیونال سوسیالیست ایشچی پارتیسی حکومتلری نین دوستلوق ایلیشکیلری و ایکینجى دونیا ساواشینا گئدن یول: <http://www.isiqsonmaz.com/Seite59.htm>

¹⁵³ Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt und seine Folgen, Zweiter Weltkrieg:

http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Sowjetunion

KGB تشكىلاتى طرفىندىن يىنىلگە يە اوغرايلاق باشارىسىز قالمىشلار¹⁵⁴. بالتىك خالقلىرى، ايسىتر روسىيە بولشويكلىرى و ايسىترسە دە آلمان نازىستلىرى نىن سالدېرىلارينا (حملە لرېنە) اوغرايلاق زامان زامان آجى گونلر ياشامىشلار. بو آجى گونلر اوچە بۇلونموش:

1940- 1941 عىنجى ايللر، بېرىنجى باسقىن روسىيە بولشويكلىرى طرفىندىن اولموش: حاكىمىت آچىسىندان، نىظامى گوج اويقولاماق، بورژوازى عامىلى سايىلماق و سايىرە.

1941- 1944 عىنجى ايللر، ايكىنجى باسقىن آلمان ناسيونال سوسىيالىستلىرى طرفىندىن اولموش (يھود آراما و سايىرە).

1944- 1950 عىنجى ايللر، اوچونجو باسقىن كومۇنىستلىك آدى ايله: خارىجى دشمن عامىلى اولماق، سۇيىتلىگە قارشى ساواشماق، مخالفتچىلىق ائتمك، قولاق سايىلماق و سايىرە. 1950 عىنجى ايللردە بالتىك كىشىلىرى نىن يوزدە اونو بولشويكلىرى طرفىندىن *GULAG* دئە سورگون اولموش، يوخسا مجبوراً ايش دوشرگە لرېندە قارىنلارينا چاليشمالى اولموشلار¹⁵⁵.

قىزىل اوردونون مولداوينى ايشغال ائتمە سى و اونو رومانىدان قوپارماسى

بالتىك مملكتلىرى اوزرە ايشاره اولوندوغو كىمى 1939 عونجو ايل آلمان نازىست و روسىيە بولشويك حكومتلىرى نىن ھىتلر و ايسىتالين آنلاشماسىنا اساسا بئىسارايىن (مولداوى) تورپاقلارى دا روسىيە سۇيىتتى نىن آيرىلماز بېر بۇلومو دئە قبول اولونموش. آلمان نازىستلىرى و روسىيە بولشويكلىرى آراسىندا اولان گىزلى آنلاشماغا اساساً روسىيە قىزىل اوردوسو 1940 عىنجى ايلين يونى آيى نىن بېرمى آلتىسىندا رومانى حكومتىنە بېر اويارى (اولتىماتوم) وئرمكلە مولداوى و بوگونكو اوكرائىنانين *Bukowina* ويلايىتى نىن قوزئى بۇلگە لرېنى ايشغال ائتمىش. بئله ليكلە 1940 عىنجى ايلين آقوست آيى نىن ايكىسىندە بو بۇلگە لر دە روسىيە بولشويكلىرى ايشغالينا كئچمىشلر. عمل عكس-عمل دوغورار دئە ايكىنجى دونيا ساواشىندا آلمان قوشونلارى مولداوى و بوكووينا بۇلگە لرېنى ايشغال ائدركن مېنلر يئرلى كۇنوللو آلمان نازىستلرېنە

¹⁵⁴ Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt und ..., bax orada.

¹⁵⁵ Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt und ..., bax orada.

قوشولاراق روسیە قیزیل اوردوسو ایشغالچیلیغی علییه ووروشموشلار¹⁵⁶.

سؤیت روسیه سینین بالکانلاری ایشغال ائتمک سیاستی

سؤیت روسیه دۆلتی نین خارجی ایشلر باشقانی *Molotov* 1940 ینجی ایلین سئتامبر آیی نین 12-13 گونلرینده آلمانین برلین شهرینه گنده رک روسیه سؤیتی بالکانلاردا نفوذونو گئیشلندیرمک اوچون آلمان نازیست مقاملاری نین راضیلیغینی آماغا چالیشمیش. بو ایستکلر هیتلرین تاممیتچیلیک گؤروشلرینه ترس دوشدوگو اوچون او روسلارین بو ایستگینه مخالفت ائتمیش. هیتلر روسیه بولشویکلری نین بو ایستگی ایله مخالفت ائتدیگینه باخمایاراق 1939 ونجو ایل ایکی دۆلت آراسیندا باغلانمیش قارشیلیقلى آلاشما *Molotov* -ون همان سفرینده تجهیزات، ماشین آلات و غله آچیسیندان برلینده بیر داها دقیقلشمیش و 1941 ینجی ایلین یونی آیی نین ییرمی ایکسینه دک آلمان نازیست و روسیه کمونیست دۆتلری آراسیندا قارشیلیقلى آل وئر ایلیشگیلری سوردورولموش¹⁵⁷.

روسیه و ژاپون حکومتلری نین طرفسیزلیک آلاشماسی (ژاپونجا: 日ソ中立条約 = nisso chūritsu jouyaku)

ایکینجی دونیا ساووشی باساناغیندا (آستاناسیندا) 1941 ینجی ایلین آپریل آیی نین اون اوچونده سؤیت روسیه حکومتی آلمان ناسیونال سوسیالیست حکومتی نین متحدی اولان ژاپون دۆلتی ایله طرفسیزلیک آلاشماسینا قول چکمیش¹⁵⁸. بو داوارانیس ایله روسیه حکومتی آلمان حکومتی ایله احتمالی ساواشارکن اؤز آرخاسینی ساواش جبهه سینه دئییل، طرفسیز ساخلاماغا چالیشمیش. ژاپون دۆلتی ایسه ده هر اولاسی آلمان و روسیه ساواشاجاقلاری دورودا ساواشدان سیوریشمک مقصدی ایله بو آلاشماغا قول چکمیش. ایکی دۆلت

¹⁵⁶ Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt und ...

¹⁵⁷ Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt und ..., bax orada.

¹⁵⁸ ایشیق سۆنمز، روسیه بولشویک ایستعمارى ایله آلمان فاشیستلری نین

تاریخی آلاشماسی اوزره باخیش: <http://www.isiqsonmaz.com/Seite58.htm>

ئاراسىندا اولان ئانلاشماغا اساساً آدى كئچن دۇلتلر بىر بىرلىرى ايله ياخشى داوراناجاقلارنى ۋ ھر ھانكى بىر دۇلت بونلارن بىرىنە سالدېرماق اىستىرسە، ھر بىر طرف طرفسىز قالاچاقلارنا داپىر سىندە قول چكىمىشلر. بو ئانلاشما بئش ايل كئچرلى اولمالى ايمىش¹⁵⁹. سۇئىت روسىيە حكومتى 1945 يىنجى ايلن اپرىل آى نىن بئشىندە ايكى دۇلت ئاراسىندا اولان ئانلاشمانى اوزاتماياجاغىنى بىلدېرمىش. بو ئانلاشما 1946 يىنجى ايلن اپرىل آى نىن بىرمى بئشىندە سونا چاتمالى ايمىش. يالتا كونفرانسىندا متفق گوجلر ئاراسىندا اولان راضىلىقدان يولا چىخاراق سۇئىت روسىيە حكومتى 1945 يىنجى ايلن آقوست آى نىن سىكىزىندە ژاپون حكومىتىنە ساواش آچمىش¹⁶⁰. آمريكا بىرلشمىش شتاتلار 1945 يىنجى ايلن آقوست آى نىن آلتىسىندا ۋ دوقوزوندا ژاپونون ھىروشىما ۋ ناكازاكى شھەرلىرىنى بومبالاركن روسىيە سۇئىت حكومتى نىن قىزىل اوردو بىرلىكلرى *Mandschukuo* ۋ *Kuril* آدالارىنى ايشغال اندە رك *Manschurei*-داكى ژاپون اوردوسونون *Kantō* بىرلىكلرىنى توتساق ائتمىش ۋ اونلارنى مجبورلوق ايش دوشرگە لرینە كۇچورموش. بئله لىكلە، آقوست آى نىن اون سىكىزىندە، ژاپون تسلىم اولدوقدان اوچ گون سونرا، قىزىل اوردو بىرلىكلرى كوريل آدالارىنى ايشغال ائىدىگىنە باخمىياراق 1946 يىنجى ايل روسىيە كمونىست حكومتى كوريل آدالارىنى روسىيە فئدراسىيونونون آيرىلماز بىر بۇلومو دئىە دونيا مملكتلرىنە تانىتماغا چالىشمىش¹⁶¹.

ايشىق سۇنمز 08.03.2009

¹⁵⁹ Japanisch-Sowjetischer Neutralitätspakt:

http://de.wikipedia.org/wiki/Japanisch-Sowjetischer_Neutralit%C3%A4tspakt

¹⁶⁰ Kriegseintritt gegen Japan:

http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Sowjetunion

¹⁶¹ Kriegseintritt gegen Japan, bax orada.

قائىنقلار

- Atatürk, M. K.**, A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk, 1927, İstanbul, 1963
- Azizbekova, P., Monatsakanyan, A.**, -Traskunov, M., Sovetskaya Rossiya i Borka za Ustanovleniye i Uproçeniye Vlasti Sovyetov v Zakavkazye, Bakü: Azervaycanskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, 1969
- Barth, Christoph**, Russische Revolution (1917), Bürgerkrieg: <http://www.schultreff.de/referate/geschichte/r0137t00.htm>
- British and Foreign State Papers**, 1917-1918
- Carrington, C. E.**, the Life of Rudyard Kipling, New York: Garden City 1955
- Cebesoy**, Milli Mücadele Hatıratları, İstanbul, 1953
- Churchill College Archives Centre**, Cambridge; De Robeck Papers DRBK 6/1.
- Çiçerin**, 24 Desember 19 20, Moskova, Arxiv Vneşney Politiki, Türkiye üzere başvuru, Op.:3, Por.:2, Pap. 2.
- De Robeck'dən Dəniz Quvvətləri Başçılığına**, Mart 1920; London, PRO; FO 371/5046
- Der deutsch-sowjetische Nichtangriffsvertrag ("Hitler-Stalin-Pakt")** 1933 – 1039
<http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/aussenpolitik/nichtangriffspaktsu/index.html>
- Deutsches Historisches Museum**, Deutsch-sowjetischer Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939:
<http://www.dhm.de/sammlungen/zen dok/hitler-stalin-pakt/GrenzFr.htm>
- Deutsches Historisches Museum**, Geheimes Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939:
<http://www.dhm.de/sammlungen/zen dok/hitler-stalin-pakt>
- Deutsches Historisches Museum**, Partisanenkrieg an der Ostfront:
<http://www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/partisanenost>
- Deutsches Historisches Museum**, Winterschlacht 1941/42:
<http://www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/winter41>
- Deutsches Historisches Museum**, Gemeinsame Erklärung der deutschen und sowjetischen Regierungen zur Kriegsschuldfrage vom 23. September 1939: <http://www.dhm.de/sammlungen/zen dok/hitler..>
- Deutsches Historisches Museum**, Kriegverlauf:
<http://www.dhm.de/lemo/html/wk2/kriegsverlauf/index.html>
- Deutsch-Historisches Museum**, Das Attentat von Sarajevo:
<http://www.dhm.de/lemo/html/wk1/kriegsverlauf/sarajewo>
- Deutsches Historisches Museum**, Das Zusatzprotokoll zum deutsch-

sowjetischen Nichtangriffs-Vertrag vom 23. August:

<http://www.dhm.de/sammlungen/zendok/hitler-stalin-pakt>

Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt und seine Folgen, Zweiter Weltkrieg: http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Sowjetunion

Dunsterwille, The Adventures of Dunsterforce, London 1932

Eliava, Skatçko, Nərimanov və Pavloviç'dən Lenin'ə, Oktober 1920, Moskva, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 208.

Ermənistan Sosial Demokrat Partisindən Lenin'ə, 10 Septabr, 19 20, Moskva TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 208

Foreign Relations, Russia, cild 2, 1918

Helmreich , P. C., From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920, Ohio University Press 1974.

Hovannisian, Armenia on the Road to Independence 1918, Berkeley

Hurewitz, J. C., Diplomacy in the Near and Middle East, A

Documentary İskəndərov, M. S., İstoriyi Bor'bı

Kommunistiçeskoy Partii Azərbaycanı za Pobedu Sovetsky Vlasti, Bakı, 1958

Japanisch-Sowjetischer Neutralitätspakt:

http://de.wikipedia.org/wiki/Japanisch-Sowjetischer_Neutralit

John Carswell The Exile: A Life of Ivy Litwinow. 1983 by Faber and Faber Limited. London

Jvaniya, G. K., V. İ. Lenin, KsK Partii i Bolşeviki Zakavkaz'ya, Tiflis 1969 Record 1535-1956, Princeton University 1956

Karabekir, Kazim, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1957

Karelo-Finnische SSR: http://de.wikipedia.org/wiki/Karelo-Finnische_SSR

Kheyfets, A. N., Sovetskaya Diplomatiya i Naridı Vostoka 1921-1927, Moskva 1968

Koordinasyon Kurulu, Atatürk Nutuk, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Kutlama, cild I

Krestinskiy'dən (Mərkəz Komitə Adına) Smilga və Orjonikidze'yə, 14 Mart, 19 21, Meijer, J, M., Trotsky Papers, 1917-1922, The Hague, 1964, cild II

Kriegseintritt gegen Japan:

http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Sowjetunion

Kutnetsova, S. İ., Krakh Turetskoy İnerventsii v Zakavaz'ye v 1920-21 godakh

Lenezowski, the Middle East in World Affairs

Lenin, V. İ., Collected Works, cild XXIX, Moskva, 1977

- - , Collected Works, cild XXXI, Moskva, 1977

Lenin'dən Smilga və Orjonikidze'yə telqraf, 17 Mart, 19 20, Lenin, Leninsky sbornik, XXXIV

Lloyd George, Pro, savař kabinesi, 435, Tutanak 8, CAB 23/6.

- - , D., War Memoirs of David Lloyd George, II, London,

1936

Mac Donell, R., And Nothing Long, London, 1938.**Mayskiy**, Anglo-sovetskoye trgovoye soglaşeniye 1921 goda**Mikoyan, A. İ.**, Dorogoy Borbi, I, Moskova, İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1971**Mikoyan**, Memoirs of Anastas Mikoyan, I, Madison, 1988**Mirhesariç Mirhidayət**, Varlıq Jurnalı, 1372 (1993), Payiz**Mitrokhin**, Failure of Three Missions, Moskova 1987**Mustafa Kemal**'dan Sovyet Rusya hükümetine, 26 April, 1920, Moskova, Arxiv Vneşney Politiki**Nazi boycott of Jewish businesses:**http://en.wikipedia.org/wiki/Nazi_boycott_of_Jewish_businesses**Nicolson, George Curzon**, The Last Phase, 1919-1925, New York, 1974**Okkupation und Zwangseingliederung** in die Sowjetunion 1940 bis 1990: <http://de.wikipedia.org/wiki/Baltikum>**Pipes, R.**, The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism, 1917-1923, Cambridge, 1964**Pravda**, Moskva, 9 Novambir 1918.

- , Moskva, 2 Mart 1921.

Price, Clair, the Rebirth of Turkey, New York, 1923**PRO, Goldsmith**, WO 95/ 4960, London 1919.**Qafqaz Bölgə Komitəsi** Toplantısı, Bakı, May 1919; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op: 1, Ed. Kh.:745**Rawilson**, Adventures in the Near East, 1918-1922, London**Rozaliyev, Y. N.**, Mustafa Suphi Kavgası ve Düşünceleri**Sorgun, M. T.**, Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları, İstanbul, 1972**Sovyet təmsilcisindən** Çiçerin'ə, 24 Novabr, 19 20, Moskva, Arxiv Vneşney Politiki**Stalin, Dokumentı**, Vneşney Politiki SSSR, I, Moskova, Agust 1918.**Suney, R. G.**, the Commune 1917-18, Princeton University Press 1972**Suny**, The Commune, Princeton University, 1972**Sverdlov**, Grigoriy Konstantinoviç Orjonikidze- Biografia, Moskva, 1962**Şaumyan , Stepan**, İzbranniye proizvedeniya, cild 2, Moskova 1958**Şaumiyen'in** (Bakı) Lenine Telgrafi 27 Aqust 1918, DVP**Tansu, Semih Nafiz**, İlk Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1964**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, 1920-23, VIII, 1940

- - - - - , 1920-1923, cild IX

The Time, 16 January, 1920**Tschebotarioff, G. P.**, Russia My Native Land, New York 1964**Tschunke'dən** Narkomindel'ə August 14, 1920, Moskova, Arxiv

Vneşney Politiki, Türkiye üzere başvuru, Op.:3, Por.:4, Pap. 2.

Türkgeldi, A., Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara, 1948.

von Ludendorf, E., My War Memoirs 1914- 1918, cild 2, London

Wikipedia, Die freie Enzyklopädie, Friedensvertrag von Brest-Litowsk
http://de.wikipedia.org/wiki/Friedensvertrag_von_Brest-Litowsk

Yerasimos, Türk-Sovyet ilişkileri, İstanbul 1979

Zhizn National' nostey, No. 18, 1920

Ziemke, Die neue Türkei: Politische Entwicklung, Zurich, Leipzig, Vienna, 1928

آدلار

بولشویکەر6, 13, 22, 24, 25, 27, 30, 32, 34, 36, 38, 39, 44, 49, 64, 66, 67 بئلژیک 19, 56 پرتغال 19 ترانس قافقاز جمهوریتی. 7 تورک16, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 37, 40 تورکلر10, 26, 29, 32 تورکیه5, 8, 16, 17, 18, 21, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 40, 41 تیفلیس 8 جلفا 9 حجاز 21, 23 حسین رئوف اوربای .. 22 حسینقلی خان 15 حسینوو 35 خان خویسکی 8 خزر دنیزی 7, 32 خلیل پاشا 32 روس10, 20, 26, 36, 64 روسیه1, 5, 6, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 34, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69 رومانی 19, 68	انگلستان19, 21, 23, 25, 29, 31, 54, 55 انور پاشا 30, 31 اؤتریش 18, 23 اؤتریش- مجار 18 اوسکودار 24 اوکراین 59 اوکراین 20 ایتالیا19, 21, 24, 31, 58 ایران6, 16, 21, 22, 33, 36, 37 ایران شهر 15 اثرمنی5, 6, 13, 22, 25, 37 اثرمنی داشناقلاری 6 اثرمنی داشناقسیون پارتیسی 6 اثرمنی داشناقلاری 6 ایستالین14, 38, 44, 49, 52, 59, 63, 66, 68 ایستلند 48, 63, 67 اینگلیس 9, 22 اینگلیسلر 10 باتوم 7, 23, 30, 40 باکو 15 باکی5, 6, 13, 22, 24, 33, 35, 60 بالتیک20, 60, 66, 67, 68 برلین 9, 30, 68 بنیادوو 35 بولشویک6, 14, 16, 19, 20, 22, 24, 25, 27, 29, 32, 34, 37, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 54, 55, 56, 63, 64, 65, 66, 68, 69	Brest-Litovsk . 12, 30 Dubropolje 21 Dunsterwille 9, 10, 12, 13 Lothringen-Elsaß 57. Franz Ferdinand .. 18 İzvestiya 26 Karelische Landenge 65 Kress von Kressenstein 8 Kreta 59 Leningrad 60, 65 Limnos 21, 23 Lionel C. Dunsterwille 9 Moudros 21, 23 Nəriman Nərimanov 35, 38 Odessa ... 26, 27, 30 Rawlinson 12, 28, 33 آذربایجان5, 6, 13, 15, 16, 17, 18, 29, 32, 35, 38, 39, 41 آذربایجانلیلار 6 اران 16 آردهان 21 ارزروم21, 27, 28, 36 ازمیر 25 استانبول14, 24, 25, 27, 33 آلمانیآ12, 17, 18, 21, 30 آلیات 11 آماسیا 28 آمریکا5, 19, 25, 32, 49, 61, 62, 69
--	---	---

مضطفی صبئی . 26, 27	قیریم 26, 60	ژاپون 5, 19, 21, 31
مضطفی کمال 27,	قیزیل اوردو 6, 14, 17,	32, 58, 61, 69
37, 34, 32, 29, 28	39, 41, 52, 54,	سوریه 21, 23
منشویک ... 7, 20, 40	59, 65, 66, 69	سید حسن تقی زاده 15
موسا بگ اوو 35	کاظم قارابکیر ... 29, 34	شامیان 10
موسکووا 10, 36, 40,	گنجه 8	طرابلس 23
60, 66	گورجوسان 7, 32,	عالیموو 35
مولداوی 68	33, 34, 38, 40, 41	عثمانلی 5, 6, 13, 18,
میرزا فتحعلی آخوندوف 6	گورجولر 8	19, 20, 21, 22,
نازیست 1, 43, 47,	لندن 10, 57	23, 25, 28, 31,
52, 54, 55, 56,	لنین 11, 20, 24, 25,	32, 34, 36, 37, 41,
61, 62, 63, 64,	33, 36, 39, 40, 64,	فرانسه 19, 21, 24,
66, 68	لهیستان 20, 44, 45,	25, 26, 31, 33,
نورنبرگ 43	47, 49, 51, 54,	36, 49, 54, 55, 62,
هیتلر 44, 49, 52, 57,	63, 64	فینلاند 20, 48, 65
61, 66, 68	لوگزامبورگ 19	قارادنیز 26, 27
یمن 23	لیتاون 63, 66	قارائوو 35
یهود 42, 67	لیتلند 67	قارس 9, 21, 38
یهودی 42	مجار 18, 19	قافقاز 5, 7, 21, 26,
یوقوسلاوی 58	محمد امین رسولزاده ... 6,	28, 29, 33, 35,
یونان 19, 25, 58	14, 15, 16	38, 39
یونانیستان 25	مساوات پارسیسی 7	قوزئی آذربایجان
یئنی دونیا 26	مساواتچیلار 6	جمهوریتی 8, 18